

Mihail Halici

(Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII)

Viața lui Mihail Halici

Despre Mihail Halici¹ se știe până acum numai că era din Caransebeș și că în 1674 a publicat în Basel o odă românească în distihuri (hexametre și pentametre) în cinstea prietenului său Francisc Páriz Pápai, care tocmai își trecuse doctoratul. Acum avem însă o seamă de date foarte prețioase din care i se poate reconstrui o mare parte din biografie.

Pe scoarțele și foile unui exemplar din *Csecsemő Keresztyén* de Kereszturi Pál, tipărit în Bălgrad (Alba-Iulia) în anul 1638², astăzi în posesiunea Colegiului Kún din Orăștie, și pe foile de hârtie legate împreună cu acesta, s'au păstrat o seamă de note scrise ungurește de tatăl lui Halici, altele scrise latinește și ungurește de însuși poetul nostru, care ne lămuresc destul de bine în această privință³. Ni s'au mai păstrat două fragmente de psalmi

¹ Insuși Halici își scrie numele în trei feluri: *Halits*, *Halitz* și *Halicz*. Se mai găsește scris de alții și *Halics*.

² Cartea are întocmai filigrana din *Cea mai veche carte Rákóczyană* (a. 1639 s. 1640), care cuprinde între altele cel dintâiu Paraclis, Gromovnic și Trepetic tipărit românește: marca Ardealului împreună cu cea a familiei Rákóczy, dedesubt cu inițialele **G** și **R**, care se găsește și în *Praeconium evangelicum* de Ștefan Katona, al cărui volum I s'a tipărit în același loc și tot în anul 1638, iar al doilea în 1640 (v. *Anuarul Inst. de Istorie națională* — Cluj, I (1921—22), p. 168 și Tabela IV. După „Dedicatio”, pe pp. 1—97 ale acestei cărți urmează *Az keresztyeni vallásról való catechismus, maíd szinten az Heidelbergai Catechismusnak rendi szerent*. Acesta pare să fi fost originalul care s'a avut în vedere pentru *Catehismul* românesc de la 1640. Sigur nu putem afirma acest lucru din pricina că din ediția I a acestuia nu se mai găsește nici un exemplar, iar în a doua s'au făcut numeroase schimbări. Totuși și între aceasta din urmă și textul unguresc de la 1638 găsim numeroase potriviri.

³ Am primit-o pentru a o cerceta mulțumită binevoitoarei intervenții a d-lui coleg G. Kristóf.

românești, precum și poeziile latinești și ungurești ale lui Halici din timpul când studiă la liceul reformat din Sibiu (inclusiv 1664).

Pe bunicul poetului îl chemă Ioan Halici¹ și a murit în 12 Martie 1626. Pe bunică-sa, moartă în 3 August 1642, o chemă Ana Kusztras. Halici a trebuit să mai aibă un unchiu sau o rudenie apropiată după care și-a primit tatăl său numele de Mihail, căci la 1614 găsim pe un „Halicz Mihály“ jurat în sfatul orașului Caransebeș². Acest Mihail Halicz aveă atunci o grădină în apropierea apei numite *Potoc*.

Mihail Halici, tatăl poetului, s'a născut pe la 1615. A făcut, cât se vede, serioase studii de teologie. S'a logodit în 19 Noemvrie 1642. În 10 Ianuarie 1643 și-a adus nevasta acasă. În 19 Octomvrie 1643 i s'a născut un fiu, poetul nostru pe care l-a botezat Mihail. La 1651 Mihail Halici, tatăl, eră jurat în senatul Caransebeșului³.

Din o notă latinească, lipită ulterior de fiul său, constatăm că în 17 Septemvrie 1658 Caransebeșul, „patria“ acestuia, a fost tradat păgânilor („Hristanis ablata, gentibus oblata“). Intr'a 'evăr Acașiu Barcsai, Banul de origine românească al Caransebeșului⁴, încă din 12 Septemvrie a invitat Lugoju și Caransebeșul să se predea Turcilor, ca să nu fie prădate. În 13 Septemvrie Barcsai hotărî să primească voivodatul Ardealului iar în 14 a aceleași luni fu căftănit de Marele Vizir ca Principe, primind între alte condiții și „cât mai curând să dea Turcilor Caransebeșul și Lugoju ce sânt pe apa Temeșului“, orașe rămase în stăpânirea Turcilor până în 4 August 1688⁵. Data indicată de Halici deci se potrivește cu ce știm din istorie. Două note, una ungurească a lui Halici tatăl, alta lainească a fiului său, ne arată că puțin după aceasta, în 22 Aprilie 1659, a murit în Hațeg „sărmana“ Ana Magiar, „provida atque religiosa parens“, după o boală care

¹ Cum îmi comunică D-l coleg Th. Capidan, numele *Halici* se găsește și la Aromâni, indicând familii care au trecut odinioară prin Galiția.

² Fr. Pesti, *A szörényi bánáság és szörény vármegye története*, vol. II, Budapest, 1878, pag. 263.

³ Fr. Pesti, *o. c.*, p. 246.

⁴ „Insuși Barciai încă eră viță de Român, precum mi-au mărturisit și arătat prealuminatul Paul Barciai în anul 1791“, G. Șincai, *Hronica Românilor*, Iași, 1853, t. 3, p. 88.

⁵ Pesti, *o. c.*, p. 171—172, 181 și 183; Șincai, *o. c.*, t III, p. 74.

a ținut 3 săptămâni, în vârstă de 33 ani. A fost înmormântată în cimitirul reformatilor.

Halici senior s'a îmbolnăvit în 7 și a murit în 22 Martie 1674, în „Dominica Palmarum“, în vârstă de 56 ani, și a fost înmormântat în 24 din aceeași lună în cimitirul „Varczagás“ (< germ. *Schwarze-Gasse*) din Aiud.

Firește, în copilărie locul unde a petrecut poetul Halici a trebuit să fie acela unde trăiau părinții săi. Acolo și-a început și instrucția. Tatăl său ne spune că însuși el a început să-l învețe alfabetul în 19 Noemvrie 1650. În 1651, în „Dominica quasi-modo geniti“ a început să meargă la școală, „fungente officio Halits Mih.“ din Caransebeș.

Din 1661 până în 1664 îl găsim la liceul reformat din Sibiu. Născut cu o zi înainte de a se naște și cu 3 zile înainte de a se boteza poetul sas Valentin Franck von Frankenstein, care în 7 Decemvrie 1663 își țină „disputația“ de absolvire (Abgangsdisputation) cu titlul *Decas Quaestionum Philosophicarum illustrium* etc. (Cibinii apud Abrahamum Kertesz Szencziensem)¹, pare să fi fost, dacă nu coleg, cel mult cu o clasă mai jos decât acesta. În adevăr pe Halici îl găsim în Sibiu nu numai în Iulie 1663, ci chiar și în ziua penultimă a lui Iunie 1664 când scrie un *Genethliacum aniversario Festo Natalitio Dni Petri Melas, literarum pietatis et humanitatis in celeberrima Schola Cibiniensi studioso, commilitoni mihi dilectissimo* (p. 239—293). Dar în 14 Februarie 1664 era în Sibiu și Franck însuși, căruia-i dedică, în această zi a Sfântului Valentin, un *Carmen γενεθλιακόν* Abia în 28 Iunie 1665 îi găsim pe amândoi aceștia înmatriculându-se la universitatea Altdorf de lângă Nürnberg².

În toamna anului 1664 Halici trecu la liceul academic reformat din Aiud, așa numitul „Collegium Bethlenianum Alba-Enydense“, pe care în 1662 îl restabilise Mihail Apaffy I, mutându-l din Alba-Iulia unde fusese distrus de Turci în 1658. Colegul și prietenul său Francisc Páriz Pápai notează la 1664 în ziarul său: „Mense octobri adscitus sum civibus scholae rhetoricae, eodem

¹ Cf. Dr. Egon Hajek, *Die Hecatombae Sententiarum Ovidianarum des Valentin Franck von Franckenstein*, Sibiu, 1923, pp. 12—13 și 16.

² Petru Melas a ajuns în 1672 lector în Sibiu, apoi din 1679 predicator. Poetul Valentin Franck a ocupat deosebite posturi administrative: pârcaș al Turnului-Roșu în 1679, notar provincial în 1681, județ și comite al Sașilor de la 14 Februarie 1686, a murit în 27 Septemvrie 1697, cf. Hajek, *o. c.*, p. 18, 28, 30 și 35.

praeceptore felix, commilitones praecipui Mihael Halicz de Karansebes nobilis etc. supra dicti“¹. După un an² petrecut în Colegiul reformat din Aiud, unde a putut să se distingă ca elev mai în vârstă, absolvent al unei școli bine conduse, se pare că a fost recomandat și a trecut ca rector al școlii reformate din Orăștie.

Intr'adevăr o notă din 1815 a istoricului Kerekes Ábel, notă care se găsește pe scoarța exemplarului din *Csecsemő Keresztyén* amintit mai sus, ne indică că, ar fi avut această funcțiune în Orăștie, fără a preciza însă timpul când a putut s'o aibă. Nota spune următoarele: „Acest Mihail Halits a fost rectorul școalei reformate din Orăștie; și a lăsat moștenire școlii o frumoasă sumă; dar care, dându-se împrumut armatei imperiale în vremea Curușilor s'a pierdut pentru totdeauna“³.

¹ *Pápai Páriz Ferencz Naplója 1649—1691*, în *Irodalomtörténeti Közlemények*, a. II, Budapest 1892 (pp. 388—398, 499—515), p. 390, „Anno 1664“.

² Numele lui „Halyicz“ se găsește o singură dată, deci numai în acest an, în tabloul elevilor colegiului reformat din Aiud dintre 1662—1827 (păstrat în original până la 1793 și în transcriere statistică până în 1827) pe care l-a „subscris“ („subscribáltak“) fiecare cu mâna sa, îndatorindu-se în acest chip să respecte legile școlii (cf. Varó Ferencz, *Bethlen Gábor Kollégiuma*, Aiud, 1903, p. 9 și 11). În acest tablou, firește, se găsesc și alte nume evident românești: *Bács, Bágya, Bália, Barcsai, Baricz, Bocz, Bogdan, Borza, Brencsán, Bugyul, Csuka, Dancs, Dancz, Doka, Ficsor, Furka, Gocz, Gracza, Gramma, Hank, Hercza, Hodor, Katrin, Kende, Kendi, Mara, Márk, Mihályi, Mihelyes, Nándra, Puy, Rác, Rezván, Sinka, Sorbán, Vajda, Válya, Venter* etc. Pot să fie Secui, la origine Români maghiarizați: *Bojér, Brinyi, Mircze, Sánta, Vajna* etc. Pot să fie Români și unii dintre cei numiți după localitățile de unde erau: *Beszterczei, Bethleni, Karánsebesi, Nemegyei, Porcsalmi* etc. Din punct de vedere istoric literar românesc trebuie să amintim că între aceste nume se găsește și *Agyagfalvi, Fogarasi* și *Viski* (cf. Váró, *o. c.*, p. 9—14). Dar nu numai colegiul din Aiud, ci și liceul calvin din Cluj eră cercetat de mulți români reformați în acest timp. În Anuarul pe 1906 al acestui din urmă liceu se publică o listă a elevilor care au urmat la această școală începând din 1668. Din această listă au fost extrase numele românești de G. Alexici, *Date pentru biografia unor scriitori Români calvini*, în *Revista Teologică*, a. X, Sibiu, 1916, Nr. 4—6, pp. 76—78. Tot în acest articol, pp. 78—80, se mai dă o listă de nume de preoți români calvini extrasă din Samuil Borovszky, *Tiszántúli ev. ref. papok* (Registrul preoților calvini de dincolo de Tisa) 1597—1579, Budapest, 1898, și din Arhiva Telekyană din Târgul-Mureșului.

³ *N. B. Ez a Halits Mihály vólt a Szászvárosi Ref. Oskola Rectora; és szép summát is testált volt az oskolának; de a melly a kurutz-világkor a Császári Armada számára kölcsönbe adódván, örökre odaveszett. Oltm et hoc neminisse juvabit. 1815. K. Á.*

Căutând lămuriri și mai departe în această chestiune am mai putut găsi următoarele lucruri vrednice de menționat.

Școala din Orăștie, ca și celelalte din acest timp, înainte de domnia lui G. Rákóczy II, n'avea decât 3 clase. În cea dintâiu, numită alfabetică, se învăța scrisul și cetitul. Începând cu clasa a doua se învăța sistematic limba latină și elină, la care s'a adaus apoi și cea evreească. Afară de acestea se va fi învățat și puțină matematică, cât cereau nevoile zilei, precum și catehismul. Pe timpul lui G. Rákóczy II numărul claselor s'a urcat la 6 (în alte locuri chiar la 8). Deodată cu această schimbare a început să se dea importanță mai mare deosebitelor discipline (logică, psihologie, metafizică, istorie, retorică, algebră și geometrie). Studiul principal însă a rămas tot limba latină. Rolul limbii grecești s'a redus, limba evreească s'a omis cu totul, iar cea germană nici n'au încercat s'o învețe în Orăștie¹.

Corpul profesoral al Colegiului reformat din Orăștie a fost alcătuit la început din cei doi preoți ai parohiei reformate².

Mai târziu, când școala s'a dezvoltat și elevii s'au înmulțit, mai ales pentru asigurarea disciplinei, biserica s'a văzut nevoită să se îngrijească de câte o putere didactică mai distinsă, pe care să o pună în fruntea școlii. Astfel a întemeiat postul de rector. Persoana care ocupă acest post eră cerută totdeauna de la Colegiul Bethlen din Aiud, care eră cel mai apropiat și mai important oraș reformat din Ardeal³.

Se cunoaște lista rectorilor din Orăștie începând cu anul 1669. De la 1669—1740 ea a fost copiată, probabil de pe un registru mai vechiu, de rectorul Ștefan Herepei. De la această dată înainte fiecare rector și-a scris singur numele când și-a ocupat funcțiunea. Numele lui Mihail Halici însă nu se găsește în această listă. Cu toate acestea se știe sigur că el a fost ales rector al școlii din Orăștie⁴. Lucrul nu e de mirat când știm că încă din toamna anului 1664 Halici se găsea în Aiud, de unde se făceau recomandările pentru această funcție.

¹ Cf. D. Dosa, *A szászvárosi ev. ref. Kún-Kollégium története*, Orăștie, 1897, pp. 9—10.

² D. Dosa, *l. c.*, p. 10.

³ *Id.*, *ibid.*, pp. 10—12.

⁴ *Id.*, *ibid.*, pp. 12—13.

Asupra timpului când a putut să ocupe Halici funcția de rector al școlii din Orăștie ne putem informa în parte din lucrarea manuscrisă a directorului Gheorghe Szabó, *Schița istoriei liceului reformat din Orăștie*, care se păstrează în arhiva Colegiului reformat Kún din Orăștie și din care Dl. Dr. Francisc Görög a binevoit să-mi facă extrasul din notă pe care-l dau aici în traducere românească:

„În 1674 Mihail Halics de Caransebeș, refugiindu-se în Sibiiu și, ca un dornic de știință, pregătindu-se să meargă la o universitate streină¹, în cazul că i s'ar întâmplă acolo moartea, și-a lăsat o parte din avere particulei din Orăștie; din aceasta s'au adunat 1712 fl. 40 dr. și, afară de aceștia, 17 mărci și 5 peseta argint; testamentul se găsește și astăzi în arhiva școlii. Că a murit în streinătate ori s'a întors acasă, și dacă s'a întors, ce s'a ales din el, nu se poate ști; testamentul și catastihul lucrurilor lui au fost depuse la magistratul din Sibiiu, iar averea mobilă i-a fost tot în Sibiiu la 4 cetățeni. Testamentul i l-a deschis magistratul din Sibiiu la cererea lui Mihail Vásárhelyi, prim-preotul Orăștiei. În 1763 prim-curatorul, contele Grigore Bethlen, curatorul Ștefan Kún și prim-preotul Andrei Vásárhelyi, făcând raport despre studiile învățate în școală, scriu și roagă guvernul să mijlocească ca erariul regesc să restituie banii luați de generalul imperial Rabutin¹. În tabloul fondurilor școlii, pe care l-a înaintat biserica în 1784 și 1801 Consiliului suprem bisericesc, se găsesc următoarele: „rectorul de odinioară al școlii Mihail Halitz de Caransebeș a lăsat 1712 fl. 40 dr. 17 mărci și 5 peseta argint, dar interesele acestei sume au rămas de la început în restanță. Așa trebuie să fie că banii au rămas în Sibiiu în oarecare mână oficială“. Tabloul oficial spune mai departe: „În vremea curușilor comandantul imperial Rabutin având trebuință de bani, a luat-o ca soldă pentru lobonții săi“. După pacea de la Satu-mare, tot după acest tablou, a ordonat-o de două ori atât împăratul Carol VI pe la 1730, cât și Maria Terezia, dar zeloșii vistiernici catolici totdeauna au împiedecat replătirea până

¹ Un caz analog este acel al lui Ștefan Herepei care figurează ca rector la școala din Orăștie în 1740, pleacă apoi în Belgia și se întoarce pentru a-și reocupa funcția din 1744—1749, cf. D. Dosa, *o. c.*, p. 14.

¹ Evident acest lucru s'a putut întâmpla numai după 1703; cf. G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiiu, 1889, § 52, pp. 238—262.

în ziua de astăzi. Această sumă s'a putut sau s'ar fi putut întrebuința pe seama alumnilor. Mihail Halici mai dispune în testamentul său că această avere în argint și bani să rămână în suma ei originală, pe aceea să nu o cheltuiască, ci ori să o dea pentru camătă în loc bun și bine, cum a dat bani în camătă pentru alumnii din Aiud cinstitul domn Ioan Bethlen, ori mai bine să se cumpere o moșie, o moară care face atâta. Covoarele din ladă le lasă școalei pentru ornamentare la solemnități, iar păharele de argint pentru trebuințele conviviilor (ospețelor, meselor) solemne ale școlii". — Din acest tablou din 1801 este evident că Mihail Halisz (*sic* = „Halicz“) a fost rectorul particulei din Orăștie și, numele său neîntâlnindu-se în matricola care cuprinde în serie continuativă numele rectorilor de la 1669, a fost rector în timpul când biserica susține școala fără dijma din Sebeșel“¹.

¹ „1674-ben káránsebesi Halics Mihály Szebenbe menekülvén és mint tanulni kívánó külföldi egyetemre készülvén, ottan leendő halála esetére vagyona egy részét a szászvárosi pártikulának hagyta; ebből begyűlt 1712 frt. 40 dr és ezen felül 17 márk és 5 piseta ezüst; a végrendelet ma is megvan az oskola levéltárában. Külföldön halt-e meg vagy haza jött, s ha haza jött, mi lett belőle, nem tudhatni, végrendelete és holmijének jegyzéke a szebeni tanácsnál volt letéve, valamint minden ingóságai is Szebenben 4 polgárnál voltak. Végrendeletét csak 1712-ben bontotta fel a szebeni tanács szászvárosi első pap, Vásárhelyi Mihály kérésére. 1763-ban felirnak gr. Bethlen Gergely főgondnok, Kun István curator, Vásárhelyi András első pap a kormányzésekhez, s megírván, mit tanítanak az oskolában kérik a kormányzékét, eszközölje ki, hogy a Rabutin elvette pénzt a kir. kincstár adja vissza. Az 1784-iki és 1801-iki kimutatásban, melyeket az oskola alapjairól az egyházi főtanácshoz küldött fel az egyház, e van: „Az oskola egykori rectora, káránsebesi Halitz Mihály hagyott 1712 frt 40 drt és 17 márka 5 piseta ezüstöt, de ennek kamatja elejétől fogva restantiában maradt“. Ugy kell lenni tehát, hogy e pénz Szebenben maradt valami hivatalos kéznél. Tovább így szól a kimutatás: „A kurucz világkor Rabutin csász. vezér pénzben megszorulván laboncái soldjába elvette“. A szatmári béke után ugyanezen kimutatás jegyzetei szerint mind VI-ik Károly császár 1730 körül, mind Mária Theresia két ízben utalványoztak, de a buzgó cath. kincstárnokok a visszafizetést mindég megátolták mai napiglan. Ezen összeg alumnosok számára fordítható volt vagy lett volna. Meghagyja Halics Mihály végrendeletében, hogy ezen ezüst és pénzbeli bonumok első summajokban megmaradjanak, azt el ne költsék, hanem vagy interesre adattassanak ki jó helyre eső erős módjával, mint tekintetes Bethlen János úr az enyedi alumnusi számára pénzt adott ki interesre, vagy inkább valami annyira való jószág, malom vétessék. A lądában levő szőnyegekét a scholának solemnitási ornamentumára, az ezüst poharakat pedig a scholának convivumbeli solemnitási szükségéire. Ezen 1801-iki ki-

Părerea că Halici a trebuit să fie rector în Orăștie înainte de 1669 o admite și D. Dósa, *o. c.*, p. 12. Totuși e cu neputință să fi avut această funcțiune chiar înainte de 1663, cum se pare că susține Szabó.

Di Dr. Fr. Görög îmi mai comunică anume că dijma din Sebeșel, cum arată diploma originală care se păstrează în arhiva colegiului Kún, i-a fost dăruită „școlii ortodoxe din Orăștie“ („a szászvárosi orthodoxa scholának“) încă în anul 1663 de Mihail Apaffy I. Dar pe-atunci Mihail Halici, care, ce e drept avea vârsta de 20 ani, știm sigur că era elev al școlii din Sibiu. Deci el n'a putut să fie rector în Orăștie decât între 1665 și 1669. În primăvara anului 1671 probabil se găsea în Aiud, unde muri tatăl său, pe care se pare că-l aduse la sine. Din Aiud scrisese el la 1 Iunie 1674 și oda pentru bunul său prieten Páriz Pápai, care se găsea în Basel.

Nu știm ce funcțiune va fi avut aici acest „Nob'ilis] Romanus Civis, de Cáránsebes“, cum iscălește. Profesor pare să nu fi fost Halici în Aiud, școală cu înalte pretenții, cu profesori aduși din streinătate ori cu studii făcute acolo, căci numele său lipsește dintre acele ale profesorilor de la școala reformată din acest oraș¹. Dar nu este exclus să fi fost învățător al școlii.

Szabó ne spune că în 1674 Halici s'a refugiat în Sibiu. Dar nu precizează pentru ce a fost nevoit să se refugieze aici. O pricină ar fi putut fi legăturile pe care le avea el cu Sașii luterani. Testamentul său într'adevăr e datat din Sibiu, ziua de 31 Octomvrie 1674, și între legatari nu se găsește nimeni din Aiud.

Testamentul lui Halici se găsește în arhiva Colegiului reformat Kún din Orăștie la Nr. 1. — a. 1674 și este deosebit de

mutatásból világos, hogy Halisz Mihály rectora volt a szászvárosi pártikulának, és azon anyakönyvben, mely 1669-től fogva a rectorokat folytonos renddel magában foglalja, az ő neve elé nem fordulván, ő azon időben volt rector, mikor még az egyház a sebeshelyi tized nélkül tartotta fenn az iskolát“. — In acest extras numele lui Halits e scris în 3 feluri pentru că așa se găsește și în originalul lui Gh. Szabó. Cf. și D. Dosa, *o. c.*, pp. 26–27, unde se reproduce întocmai aproape întreg textul citat aici.

¹ Cf. Carol P. Szathmáry, *A gyulafehérvári—Nagyenyedi Bethlen fötanoda története*, Nagy-Enyed, 1868.

Interesant nu numai pentru că ne lămurește definitiv asupra originii sale românești prin numele rudeniilor pe care le amintește, ci și pentru că ne lasă să privim în viața și relațiile lui personale, înșirând o seamă de prieteni dragi pe care nu-i uită, ci le lasă deosebite obiecte ca amintire. În special nu trebuie să ne scape din vedere că nici aici nu uită Halici de prietenul său Valentin Franck v. Franckenstein, fiului și fetiței căruia îi lasă o întreagă serie de lucruri. Pentru interesul pe care-l are îl reproducem ca anexă.

Testamentul ne spune că a fost scris cu prilejul plecării lui Halici în „Țările-de-sus“. S'a întors Halici din această călătorie de studii, ori nu? Iată ce ne mai rămâne de lămurit, căci anul și locul morții sale nu-l știm.

Spre sfârșitul testamentului găsim următorul pasaj care poate să fie luat în considerare în privința acestei chestiuni.

„Acest testament care se rapoartă la toate bunurile mele, după ce mi se va fi dovedit în tot chipul moartea întâmplată cu prilejul umblării mele prin țări streine, să-l poată cere și lua de la casa numitului sfat din Sibiu, în rândul întâiu cuvioșii preoți ai Orăștiei, în rândul al doilea cinstitul sfat al Orăștiei. Dacă însă D-zeu m'ar aduce acasă în viață, nimeni să nu poată pretinde nimic din lucrurile și bunurile amintite mai sus, nici un legatar al meu să nu poată vorbi împotriva mea despre ele și acest testament să fie zădărnicit“.

Imprejurarea că testamentul a rămas neschimbat ar putea fi potrivită ca dovadă că Halici în adevăr a murit în streinătate. Totuși nu trebuie să ne scape din vedere faptul că testamentul s'a deschis numai în 1712, deci tocmai după 38 ani de la plecarea lui Halici în „Țările-de-sus“. Știind apoi că în fiecare an numeroși tineri ardeleni mergeau pentru studii în streinătate, ni se pare inexplicabil cum a putut rămâne necunoscută moartea lui Halici aproape 40 de ani. Nu este exclusă deci cu totul posibilitatea că Halici, după întoarcerea din streinătate, fiind om fără familie, și-a lăsat neschimbat testamentul, lipsindu-se de lucrurile și banii la care renunțase în amintirea cinstei care i se dăduse în Orăștie. În acest caz el a putut să moară numai în preajma anului 1712.

Psalmii românești ai lui Mihail Halici tatăl.

Dar să ne întoarcem să cercetăm ce ne mai păstrează cartea în care ne-au rămas notele private la viața lui Halici.

Pe cele dintâiu două foi albe, legate lângă ea, găsim niște începuturi de psaltire scrise românește cu ortografie ungurească. Scrisoarea e foarte îngrijită și pare a fi mai curând a lui Halici tatăl decât a poetului de mai târziu.

Ce-l va fi îndemnat pe bătrânul Halici să scrie acești psalmi în preajma anului 1640, tocmai în vremea când propaganda reformată eră mai puternică ca ori când, ne vor explica poate înșiși psalmii scriși de el. Iată-i:

[„S]zventu¹ David kray en | razmiricza sza, ponoșluiește en | bușluiala sza, si assa dzicze en | plenșura a sza, budușluia sza. | *Penekend Domne vei ameri mine, | penekend facza așkundes de mine | dore en veczia vei | dzutruui mine, doszedit | kapul mieu*“².

Evident, e vorba de un motto la o mică introducere care se pare că aveà să urmeze pe o pagină și jumătate cât s'a lăsat gol.

Pe p. 207 s'a scris:

Psalmus 1. *Az kí nem iar &c | Kare nu emble'n szvatul | reylor: Si nu va sta pre | kale de pekat: En szkaunul | de bedzokure nu sede | cze en ledze Dom | nului se dezmiarde.*

Ulterior s'a adaus, mai mărunț și repetându-se șirul din urmă :

Cze en ledze Domnului sze dezmiarde | aczasztal grisa dziva si nopte | Om ka czesztai ferikat aever. |

¹ Inițiala **S**, lăsată pentru a fi desemnată ulterior, s'a uitat cu totul.

² Să se compare ps. XIII din Psaltirea lui Viski de la 1697 :

„**Psalmus 13.** *Miglen felejtesz el Uram.*

Penekend mej ujta Domne ?

Si nucz voj veni aminte ?

Au penekend tu aszkundevi

Fatza a ta sze no pot preví ?

Cum nuczl mile de mine

2. *Penekend mevoj szfetui ?*

En szuflet si moj ameri

Tot enk'entinsz gendind si dziva

Kend allensigul lovimeva

Pen[e]kend pre kapum va fi.

Acest psalm se aseamănă atât de mult cu cel dintâiu psalm din Psaltirea de la 1697 a lui Ioan Viski,¹ încât sântem îndemnați să presupunem că e vorba de copierea aceleiași traduceri.

Se știe că în 9 Decembrie 1570 episcopul româno-calvin Pavel Tordasi dă de știre preoților români că, mergând la soborul care avea să se țină în ziua Crăciunului Mic la Cluj „să-și aducă și bani de cheltuială ca să cumpere cărți românești: Psaltirea, pe care s'o plătească cu 1 florin, altă carte, Liturghia, pe care s'o plătească cu 32 denari“². Fără îndoială *Psaltirea* ar putea fi și aceea de la 1570 a lui Coresi, care a putut să tipărească și un *Liturghier*, cum arată două fragmente din slavoslovie (doxologie), unul păstrat pe pp. 218—221 ale Codicelui Sturdzan³, altul pe ff. 108—109 ale manuscrisului liceului grăniceresc „G. Coșbuc“ din Năsăud⁴.

Dar ea putea să fie și *Cartea de cântece* sau *psalmi* calvino-unitari, tradusă după ediția I, apărută înainte de 1574 și necunoscută astăzi, a *Cărții de cântece* sau *psalmi* a lui Francisc David, care s'a întemeiat pe un *Graduale* tipărit în Oradea la 1566 și mai ales pe *Cartea de cântece* a lui Grigorie Szegedi din 1569⁵.

¹ Psalmus I. *Az ki nem jár hittenek tanácsán.*

*Kare nu embten szfatul reilor
Si nu szta'n kalye peketosilor
En szkaunul de bedsukuros (sic) nu sede
Cse en ledse Domnuluj sze dezmyarde
Dzova si nopte acsasztaj grise
Dzeu kej fericat omul ka cseszta.*

² N. Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihaiu Viteazul și Mitropolia Ardealului* în AAR., s. II. t. XXVII. ist., 29; *Doc. Hurmuzaki*, XV. 645—6; Bunea, *Vechile episcopii românești*, Blaj, 1902, p. 41.

³ Hasdeu, *Cuv. d. bătr.*, v. II., pp. 213—220.

⁴ Cf. *Dacoromania*, III, 473.

⁵ Intr'adevăr dintre cele 10 cântece păstrate pe cele 4 foi (8 pagini), găsite în 1911 în scoarțele unei cărți tipărite în Viena în 1514 și legate în 1601, se află în *Cartea de cântece* din Oradea 6, la Szegedi 7, în ediția de la 1607 a lui David 6 (două numai la cel de-al doilea, două numai la cel din urmă). Cum arată litera **B** aplicată ca *custos* pe pag. 1, cele 4 foi ce ne-au mai rămas par a fi coala a doua (așa, cum a rămas, poate numai coală de probă, judecând din faptul că pagina din urmă s'a tipărit numai jumătate, iar cuvântul care indică începutul paginei următoare lipsește), din un *graduale* românesc care, dacă s'a și tipărit în întregime, a fost cea dintâiu carte românească tipărită cu litere latine și ortografie săseasco-ungurească. Având în vedere că dintre cele 7 fragmente,

Această carte, tradusă pe la 1570 și tipărită în parte ori în întregime tot atunci, a fost adesea copiată cu 60—70 ani mai târziu de preoții reformați care păstoreau printre Români din Caransebeș, Lugoj și împrejurime și care se obișnuiseră cu ea, iar atunci le lipseă. E cunoscut că pe la 1640 în această regiune se cântau psalmii românește după o astfel de traducere mai veche. A șasea dintre condițiile fixate în Septembrie 1640 de Ștefan Katona Geleji lui Meletie (Milovitius) în cazul că ar fi fost numit Mitropolit în Bălgrad eră doar: „Cântările calvine, traduse în românește și întrebuițate de cei din Caransebeș și Lugoj, să le tipărească și să le vestească înainte și după predică sau rugăciuni în toate adunările¹“. O copie de aceasta, întregită cu câteva cântece nouă, introduse la reformați după 1600, se păstrează în biblioteca colegiului reformat din Dobrițin, legată împreună cu un *Catechismus Religionis Christianae*, illetoleg *Catechismus azaz: a Keresztyeni Vallasnak és Hütnek . . . summája, avagy veleje*. Alba-luliae, illetoleg Fejirvaratt 1639, deci în împrejurări foarte asemănătoare cu acelea în care eră să se scrie a lui Halici.

care s'au mai găsit în scoarțele cărții amintite, 6 au ieșit din tipografia din Cluj a lui G. Heltai, iar al șaptelea (8 foi, coala K din o carte nemțească tipărită cu litere gotice) pare a fi tot de acolo, este aproape sigur că și *Cartea de cântece sau psalmi românești* a fost tipărită de Heltai. Și literele seamănă cu acelea din o seamă dintre tipăriturile lui Heltai. Faptul că ele seamănă și cu acele ale lui Rudolf Hoffhalter, fiul lui Rafael Hoffhalter, care a avut tipografie în Alba-lulia și Oradea, nu este un motiv hotărîtor ca să abandonăm Clujul ca loc al tipăririi cărții de care vorbim. În Cluj doar s'a ținut și soborul în care eră să se distribue. Cf. Dr. Elie Dăianu în „Unirea“ din Blaj, 1911, No. 30, pp. 287—289; Dr. Stripszky Hiador și Dr. Alexics György-Szegedi Gergely *énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban*, Budapest, 1911, mai ales p. 6, 114, 126 și 129. Asupra lucrării din urmă cf. N. Drăganu în „Transilvania“, 1912, pp. 273—277; Șt. Meteș în „Tribuna“, 1911, No. 283; Dr. I. M[ateiu] în „Luceafărul“, 1911, pp. 557—558; apoi *Magyar Könyvszemle*, 1911, No. 4 și Z. Trócsányi în *Egyet. Phil. Közölny*, 1912, No. 3.

¹ Vezi *Uj Magyar Muzeum*, I, Budapest, 1859, p. 216, Bunea, o. c., 89; Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a Românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I. până la 1700, Arad, 1918, p. 151; *Pesty Fr.*, o. c., t. II, p. 210; Andrei Ghidiu și Iosif Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 99—100. Și *Legea și Regulamentul școlii ref. din Făgăraș* confirmă acest lucru. La p. II, 3 se spune: „Pe lângă acestea îi va învăța să cânte românește după obiceiul bisericilor din Caransebeș și Lugoj cu adaosul că acestea — cântările — trebuie să le scrie cu litere românești.“ Tot așa și la p. II, 6; v. Lupaș, *Rev. gen. a Inv.*, XII (1924), No. 7, p. 442.

Cel ce a făcut-o în curs de două luni și 5 zile pe 64 foi (128 pp.), din care 2 foi (4 pp.) s'au pierdut, iscălește „*Anno 1642. die 9-bris In Hatszak Gregorius Sandor Agyagfalvinus*”¹.

Dacă în centrul reformat al Hațegului s'a simțit trebuința unei copii amplificate a psalmilor tipăriți pe timpul păstoririi lui P. Tordasi, cartea aceasta putea să fie tot atât de necesară și în Caransebeș, care nu era de loc mai puțin reformat decât Hațegul.

Orașul Caransebeș încă din sec. XVI. era doar un puternic centru reformat. „Propoveditorul Evangheliei lu H[risto]s în orașul Căvăran Șebeșului” era pe atunci Ștefan Herce (s. Herțe) ajutat de Zacanü Efrem, „dascalul de dascălie a Șebeșului”, doi dintre traducătorii Paliiei tipărite în Orăștie la 1582². Pe la mijlocul secolului XVII înflorea în Caransebeș și Lugoj, cum am arătat mai sus, școlile reformate sprijinite de Acațiu Barcsay, Banul acestor orașe³. „Pentru școlile de religia creștină din Lugoj și Caransebeș și pentru întărirea în credință a tinerilor care învață în ele” și-a tradus Ștefan Fogarasi în 1648 *Catehismul* său, închinându-l Banului Acațiu Barcsai, a cărui „părintească purtare de grijă față de actualele școli de religia creștină” nădăjduște că-l va îndemna „ca să traducă în limba românească Psalmii lui David, a căror traducere a început-o, dar din pricina altor ocupațiuni a întrerupt-o, și după aceea cu ajutorul lui Dumnezeu și al Măriei Tale să-i poată scoate în viitor la lumina zilei în limba românească, ceea ce până acum n'a fost”⁴. Evident, era

¹ Sztripszky-Alexics, *o. c.*, pp. 174—187.

² Cf. Bianu-Hodoș *Bibl. rom. veche*, I 95 și Mario Roques, *Palia d'Orăștie* (1581—1582), I, Paris, 1925, p. XVI și 11. — DI Roques (p. XVI), „juducând după nume”, crede că Ștefan Herce ar fi un „Sas maghiarizat (Herczegh)” și amintește că Picot, *Coup d'oeil* . . . , p. 41, n. 3, l-a identificat cu predicatorul Ștefan Herczegh. care, în 1604, a introdus reforma în Cașovia. Cred însă că mai curând trebuie să ne gândim la forma *Herțea* (scrisă greșit cu *h* în loc de *h*) < *Herz*, căci numele *Herța* s. *Hertze* l-am întâlnit în deosebite catastihuri din județul Sibiiului și Hunedoarei.

³ După modelul acestora a deschis Susana Lorántfi o școală reformată românească în Făgăraș. *Legea și Regulamentul acestei școli* se pot citi în *rev. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, Budapeșt, 1910, pp. 112—118; în traducere românească de I. Lupaș în *Revista gen. a înv.*, XII (1924), No. 7, pp. 440—446.

⁴ Bianu-Hodoș, *o. c.*, p. 162.

nevoie de o nouă traducere a tuturor psalmilor, care nu se cunoșteau decât în parte și în copii (Fogarasi nu mai cunoaște originalul tipărit al cântărilor de pe timpul lui P. Tordasi!) și care în bisericile calvinești din secolul XVII nu se mai cântau ca în secolul XVI, ci trecuseră prin oarecare schimbări.

Dar traducerea veche existase. Vreo 35 dintre psalmii care se găsesc în cartea de cântece a lui Grigorie Szegedi și cea a lui Fr. David și care au trebuit să se găsească și în cartea de cântece de pe timpul lui Pavel Tordasi (20 se găsesc și la Agyagfalvi!) s'au copiat chiar și în *Psaltirea* de la 1697 a lui Ioan Viski, care a completat și tradus restul după acei ai lui Albert Szenci Molnár în Sântă-Măria-Orlea și în Gioagiul-de-jos. Aceasta s'a găsit până dăunăzi în biblioteca liceului reformat din Cluj. Trimisă Academiei maghiare din Budapesta pare a nu se mai fi întors, căci, căutând s'o văd, nu i-au mai putut da de urmă. O copie (care însă nu redă grafia întru toate exact, deci poate fi utilizată numai pentru lexic și sintaxă), făcută de Gr. Silași, există la liceul G. Coșbuc din Năsăud¹.

În acest chip se explică pentru ce psalmul I din copia lui Halici se potrivește cu al lui Viski, pe când fragmentul din psalmul XIII nu: unul are în vedere traducerea veche, cellalt a fost tradus de Viski din nou.

Pentru a se vedea cât de fidel s'au făcut còpiile despre care am vorbit mai sus, dau alături variantele unui cântec din cele trei texte.

¹ Asupra acestei *Psaltiri*, cf. Gr. Silași, *Psaltirea calviniano-română versificată în Transilvania*, VIII—1875, Nrele 12, 13, 14 (pp. 141—143, 151—153, 160—163) și Sztripszky—Alexics, *o. c.*, pp. 187—197. — Afară de *Psaltirea* lui Viski, în biblioteca acestui liceu se mai găseă, până în 1911 când s'a trimis Academiei maghiare din Budapesta, o carte de *Psalmi și cântece bisericești*, scrisă și aceasta cu litere latine și cu ortografie ungurească (cvart, 422 fețe). N'are însemnat anul, nici nu i se știe autorul. Manuscrisul nu pare a fi mai vechiu de veacul XVII, e unicul *Graduate* românesc cunoscut și se deosebește de traducerile calvino-românești cunoscute (Fragmentul Todorescu, Viski, Agyagfalvi etc.) prin faptul că e scris pentru preot (predicator) ca să-l folosească în biserică, în vreme ce celelalte erau pe seama laicilor, cf. G. Alexici, *Mat. de limbă din „Codicele de Petrova”* în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. XIII (1912), p. 278—9 și *Insemnări dintr'o călătorie în Noua Revistă Română*, vol. XI (1912), No. 19, p. 203.

Cartea de cânteco de pe la 1570:

Veddel Wristen rôlunc, & c.

Ia de pre noy tu domne mania ta: Si czele grele pedepþe à tale: nu grebi pre noy tu þene noy gczudetz: pren greþala noþtra.

Sze uey fy platnik dupe uina noþtre: numa (*sic*) remane nyme ennaynte ta: nuua þufferi necze czaþte lume pedepþitura ta.

Kecze domne noy ka neþte uiermi: aþþa ne tare pedepþes[en] en [lu]me: kend noy kum tu uetz þemte[m] ka o umbra: Si prah de pre pament.

Szpurkatu:ram en uina parincylor: en alam ieþte trupul þuffletuluy: derept aczaya en neuoya noþtre: kaute de þuþ domne.

Tote pedapþa tremete tu pre noy: Si grozauia morciei noþtre: Numay tu tinde ku mile ketre noy: þzunte mana ta.

Kum szenu piara tokmala lu Christus: Si kinul luy noe þze feloþzaszke: Si þzene þzpele peccatele noþtre: ku þzuent þzen-czele luy.

Czaþta fe tatel fiul þi duhul þzuent: domnezeu derept cze trey en obraþze: tu ieþt uoditor (*sic*) lumiei atote: penen ueþzje.

Grigore Sándor de Agyagfalva (1642):

Ved el Ur Isten rollunk haragodat. & c.

Ia de pra noi Domne mennia ta. Si csele grele pedepsze a tale, nu grebi pra noi tu sze ne dsudecse. Prin gressale nosztra.

Sze vei fi platnic dupa vina nosztra nu va remine (*sic*, = „remânea“) nime nainte ta, nu va szufferi nitse csaszta lume pedepsitura ta.

Ketse Domne noi ka pre neste vremi (*sic*, = „vermi“), asza ne tare pedepszest en lume. Kend noi cum tu vedz sz[em]tem ka o umbra, si prah di pre piment.

Szpurkatunam en vina parincilor en allan ieszte trupul szuffletului: dirept acsaia n nevoje nosztra. kaute de szusz Domne.

Tote pedapsza ai tremesz tu pra noy. Si grozavia morcziey nosztra. numai tu tinde ku mile ketre noi. szv[e]nte mene a ta.

Kum sze nu piare tokmala lu H[risz]tus. si kinul luj sze ne(m) feloszaszke. si sze ne szpele pekatele nostza. ku szv[e]nt sin-dsele szeu.

Csaszta fa Tatal Fiul si Duhul szv[e]nt. Dumnedzev derept, Iszpesitor de vak, tu jest

Ioan Viski (1697):

Ved el Ur Isten rollunk haragodat.

Jæ depræ noj tu Domne mœnia ta, si csele grele pedæpsze á tale, nu grebi præ noi tu szæ næ noj dsudecs præ gæsale nosztre.

Sze wej fi platnik dupe wina nosztre nu va remene nime nainte ta, nu wa szuferi nicse'csaszta lume pædepszitura ta.

Kecse Domne noj ka præ niste wjermi assa ne tare pædepszest en lume, kæ noj kum tu wedz szemtem ka ó umbre, si prah de præ pement.

Szpurkatuna (*sic*) en wina pærinczilor, en allan ieszte trupul szuffletuluj, derept acsaja en nevoja nosztre, kaute de szusz Domne.

Tote pedapsze ai trimesz tu præ noj, si grozaviæ morcziej á nosztre, numaj tu tinde ku mila ketre noj szwente mæna á ta.

Kum sze nu pjare tokmale lu Chr[is]tu[s], si kinul luj noo sze næ foloszaszkæ, si sze næ szpelæ pekatele nostræ ku szwent szendsele luj.

Csaszta fæ Tatel, Fiul si Duhul szwent, Dumnedzeu derept iszpeszitor de wak, tu jest roditor lumiej á tote, pæne en

**Activitatea de
scriitor a lui
Mihail Halici
fiul.**

Nu știm pricina pentru care Halici senior nu și-a terminat lucrarea, ci s'a oprit chiar la cele dintâiu rânduri.

Cu douăzeci de ani mai târziu fiul său, care pare a fi fost unul dintre cei mai de seamă elevi ai școlii evanghelice din Sibiu, a întrebuițat foile rămase goale pentru a-și scrie pe ele cele dintâiu încercări poetice. Ele sânt deosebit de interesante prin faptul că ne arată cum se făcea pregătirea literară a elevilor în această școală.

Școala săsească din Sibiu își avea începutul de prin secolul XV când funcționase ca școală parohială în care se învăța Quadriviumul obișnuit în acel timp. Matriculele școlii încep cu anul 1510. Deodată cu trecerea Sașilor din Sibiu la reformațiune școala se schimbă din catolică în evanghelică. Pe urma acestei schimbări ea începă să înflorească. Încă la 1545 se gândiră Sibiienii la mărirea ei și curând după aceasta începură să clădească o nouă școală. În 1547 se cereau pentru școală cinci profesori (un teolog, câte unul pentru limba evrească, grecească și latină și unul pentru dialectică și retorică). În școală se învățau deci studiile care se învățau și în „școala mică“ din Brașov, fără însă a o ajunge pe aceasta. Clasele se numiau după studii („Elementaria“, „Grammatica“, „Syntaxis“, „Rhetorica“, „Poetica“ etc.).

O organizare mai temeinică a școlii din Sibiu se făcă însă numai între 1590—1598. Intemeindu-se o bibliotecă, se încercă prefacerea „gimnaziului“ într'un institut mai înalt. În 1598 se alcătui un regulament de studii după care erau 6 profesori, afară de „rector“, doi „lectori“ și doi „collaboratori“, precum și un „cantor“. În „Elementaria“ instrucția o făceau studenții mai bătrâni. Temelia studiilor era teologia, împreună cu limbile vechi, istoria, matematica și canto. În felul organizării se resimte influența „marii școli“ („grosse Schule“) a lui Honterus din Brașov, precum și a școlilor din Apus de la care au venit unii din profesori.

După anii 1612 - 1614, care au fost neprielnici pentru instrucție, urmă un oarecare timp de înflorire a școlii, mai ales începând cu rectoratul lui Oltardus (1637).

În timpul când Halici trecu în Sibiu, situația școlii evanghelice de acolo iarăși nu eră favorabilă pentru studii. Anii 1659—1663 însemnează în dezvoltarea ei o decadență evidentă,

pricinuită de tulburările interne, de asediarea Sibiiului din partea lui Rákoczi II, de hărțușele externe și epidemiile îndelungate care au despopulat-o. Totuși instrucția elevilor rămași pare să fi fost destul de îngrijită¹.

Dar „institutul și-a revenit repede în timpul rectoratului-vestitului Iacob Schnitzler (introdus sărbătorește în 14 Februarie 1663) care de dragul patriei sale a renunțat la profesoratul din Wittemberg“². Școala trebuie să se fi bucurat de un nume deosebit de bun ca să înțelegem pentru ce reformatul Halici își duse fiul la școala luterană din Sibiiu, cu toate că se găseau și școli-calvino-ungurești similare în o seamă de orașe ardelene, iar una româno-maghiaro-calvină, ce e drept inferioară, chiar și în Caransebeș.

Cultura dată elevilor în această școală eră cea obișnuită în vremea umanismului, cu o vădită dragoste pentru literatură și artă. Se puneă deosebit temeiu pe poetică și retorică. Versificarea se făcea, după obicei, în limba latină. Dar de la o vreme, limba națională („Theutonica“) grație reformațiunii, începū să se afirme tot mai mult și în această direcție, nu numai pe teren bisericesc.

Poeziile lui Halici iunior ne arată că la poetică se făceau numeroase exerciții în versuri. Subiectele erau fixate de profesor în proză, uneori numai în câteva cuvinte (o maximă), iar elevii le prelucrau acasă în versuri. Pentru poezia No. 73 a elevului nostru materia e fixată mai întâiu de profesor, apoi de cătră Iacob Gott, rectorul școlii în 1662, și, în sfârșit, de cătră Simon Hermann, al doilea „colaborator“ al ei.

Din punct de vedere metodic fiecare pagină e despărțită în două coloane. Pe cea dintâiu, după numărul roman respectiv, se scrie *Materia carminis*, iar pe a doua *Elaboratio eius* în latinește. De la o vreme se adaug și versurile naționale: *Rythmi* sau *Versus Germanici* pentru Sași și *Hungarici* pentru Unguri și Români. Acestea urmează de obicei pe amândouă coloanele după cele două variante latinești.

De și tendența spre o cultură umanistă a școlii ar fi trebuit să le dea și puținilor Români care o vor fi cercetat puțința

¹ Fr. Schuler v. Libloy, *Kurzer Ueberblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens*, Sibiiu, 1857, pp. 16 și 19; Fr. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, Sibiiu, 1921, pp. 345—348, 373—4, 527—530.

² Hajek, *o. c.*, p. 16.

de a se manifesta versificând în limba părintească, versificarea românească pare să nu fi fost îngăduită din motive politice și religioase: luteranul trebuia să vorbească și să scrie nemțește, iar calvinul ungurește. După ieșirea din școală însă cătușile oficiale nu mai legau pe foștii elevi ai ei. Intrând în viață și îndeletnicindu-se cu poezia, unii dintre aceștia au încercat să scrie versuri și în alte limbi decât cele admise în școală, așa cum cerea curentul la modă. Au scris românește și când în calitate de preoți au trebuit să ia contact cu credincioșii care nu vorbeau decât românește și pe care voiau să-i ademenească la noua credință ori să-i păstreze în ea. Reforma le cerea doar să i se dea poporului cuvintele scripturii pe înțelesul acestuia. Și au început să i le dea românește cu gândul ca mai târziu să i le dea numai în limbile care erau să fie un fel de limbi canonizate ale bisericilor reformate din Ardeal și Ungaria: germană pentru luterani și maghiară pentru calvini.

Mai întâiu în 6 Martie 1661 „modulabatur Saxopoli“ (pe pp. 211—214) de către „Michael Halicz Karansebesinus“, care acum intrase în anul al optsprezecelea al vieții, o *Poësis in laudem Lyceorum carmine comprehensa*.

După aceasta urmează (pe pp. 215—247 și 258—271) nu mai puțin de 85 poezii prelucrate latinește, iar numerele 38—83 și ungurește, sub titlul colectiv de *Materia carminum cum elaborationibus, vice praxeos Poëtica exhibita, designata ac elaborata, domestica in mensa*.

Subiectele prelucrate sânt foarte variate: patriotice (cu titlul colectiv *In Transilvaniam*¹) desvoltări de maxime (*A teneris assuescere multum, Mors nemini parcit, Nam facile merguntur quorum virtutibus obstat res angusta domi*, ș. a.), epigrame, ode, *Ecloga IV. Vergilii Parodice translata in versum, Carmina Natalis diei ex Appendice Vergiliana* etc.

Lucrări deosebite de cele cu teme fixate în școală și în urmare nenumărate sânt:

Acrostichis super obitu P[etri] B[ayer] C[armen] (p. 248), *Materia Rhetorices (inter alias) 7 artes liberales concinnantes celebrantis D. V. D. Gheorgii Husleri ut sit p. d. sponsae Annae*

¹ E o datorie să cânte necazurile patriei:

„Sit quem dulcescens illius egit amor.

Omnibus aut Dacos capiet formido sub horis“.

Lehnitzlerianae, ab ipso sponso p. t. Lectore primario Scholae Cibinianaе, tradita (p. 248), *Carmina inenarrabilem eamque externam praecipue Domini Jesu Christi Passionem continentia* (pp. 249—252), *Carmina gloriosam Christi Resurrectionem celebrantia* (pp. 254—255), *Poëma de opulentissima Oeconomi, Filii Dei — Hominis ascensione* (pp. 255—257), *Praerogativa solennitatis prima Pentecostes N. Testamenti in Effusione Spiritus S. et eius fructu* (p. 257).

Pe p. 272 găsim următoarea încheiere care ne dă lămuriri asupra genezei și conținutului poeziilor de mai nainte :

*Haec mea Musa domi vario sermone canebat
Multa gemens, patrios casus, sedesque relictas,
Principis Apafii primus dum curreret annus
Exul et extorris tali gaudebat avena
Cibinii antiquo sub marmore. Prima dolentem
Dacia te flevit, mirata est ultima laudans.*

*Hic terris proram adverti
Anno partus Virginalis 62 supra
Millesimum sexcentimum. Cibinii
Michael Halits de Caransebes.*

*Quod labor hic placeat justè, laus sit tibi Christe.
Te supplex oro venias ubicunque¹ laboro
Dextram scriptoris benedic Deus omnibus horis.*

Poeziile care urmează de aici înainte sânt poezii ocazionale, deci creații independente și, firește, mai mature și alcătuite mai bine decât cele de mai nainte.

Titlurile lor sânt următoarele :

1^o. *Echo. Scholastica apophoreta in gratiam meritissimi viri D. Danielis Fronii civis in Cibinio honestissimi, mercatoris aequissimi, amicis benignissimi, dilectissimi* (pp. 277—8).

2^o. *Filialis strena in gratiam, inque decus circumspecti nec non prudentissimi viri D. Ioannis Keiseri, centum-viri dignissimi, honestissimis in Cibinio centum-viris ab ore; deque familia Gaertneriana optime merentis, audientis* (pp. 278—9).

3^o. *Votifera turris Calendis Ianuarii* pentru Decanul Capitolului care, cum se vede din acrostih, eră Petru Fabricius (p. 280).

4^o. *Ad Andream Henning, centum-v. Cib.* (p. 281).

¹ Indreptat din *quocunque*.

50. *Ad. Joh. Cekelium Dec. Capituli Mediensis* (p. 281).

60. *Natale onomastichoni decori bonae spei atque indolis pueri D. Ioannis Haasz . . . a condiscipulis concinnari curatum anno 1663. 8 Cal. Quintilis* (pp. 283—4).

70. *Carmen γενεθλι.ακχδν quo Genialem generosi atque ac industrii adolescentis D. Valentini Franck, Sui, diem extollebat, anno supra sesquimillesimum centesimo sexagesimo quarto die 14. Febr.* (pp. 285—7).

80. *Gratulatio natalis Rever. atque Clarissimo D. M. O. R. B. H. P. R.* (pp. 188—9).

90. *Genethliacum aniversario festo natalitio Dni Petri Melas, literarum pietatis et humanitatis in celeberrima schola Cibiniensi studioso, commilitoni mihi dilectissimo dicatum, (în ziua penultimă a lui Iunie)* (pp. 289—293).

Analizând datele pe care le avem cu privire la familia lui Halici și la legăturile pe care le avea acesta în Sibiu, ajungem la următoarele concluzii.

Cu toate că la origine eră românească, familia lui Halici se maghiarizase, cum au făcut, sub influența bisericii și atotputerniciei guvernanților, toți cei ce primiră învățăturile lui Calvin în Ardeal: Români (Grigorie de Sângeorz, Pavel și Mihail Tordasi, Ștefan Fogarasi ș. a.) și Sași (Gașpar Heltai s. Helt, Fr. David ș. a.) de o potrivă. Tatăl său, deși știă latinește, se adăpă în rândul întâiu la izvorul cărților calvine ungurești, pe care și le cumpără și le citea alături de cele aduse din Apus. Tot ce înseamnă, scrie ungurește. Numele bunicii lui Halici ar putea fi interpretat poate și ca o transcriere ungurească a unui românesc *Costruș*. Dar acel al mamei sale, Ana Magiar (= „Magyar“), deși numele Magiar s. Maghiar se găsește și la Românii din ținuturile marginase¹, pare a fi mai curând unguresc². Și numele rudeniilor sale după mamă, cum apare din testamentul lui Halici, sânt ungurești. Insuși Halici, cât timp e la școala din Sibiu, nu scrie decât latinește și ungurește, dovadă că ungurește știă mai bine decât nemțește și că profesorii lui nu-l considerau de Sas sau German. Pentru ce nu va fi scris versuri românești în acest timp, am arătat mai sus. Dar deși n'a scris versuri nemțești, lui Halici n'a

¹ Cum îmi atestă D-l. Th. Capidan, se găsește și la Aromâni.

² Unguresc este și numele unchiului după mamă al lui H., pe care-l chiamă însă Nicolae Sebesi, nu Magyar, cum am așteptă.

putut să-i lipsească cultura germană¹. Toate legăturile pe care le are el în Sibiiu adecă, după cât apare din titlurile poeziilor sale, pe care le-am reprodus mai sus, sânt numai cu Sași. Iată numele celor cântați de el: Iacobus Gott, Petrus Bayer, Georgius Husler, Ana Lechnitzler, Daniel Fronius, Ioannes Keiser, Peter Fabricius, Andreas Henning, Ioannes Cekelius, Ioannes Haasz, Valentinus Franck și Petrus Melas. Nu găsim nici barem un singur nume românesc ori unguresc. Și de bună seamă acești Sași, ca și alții cu care va fi avut Halici raporturi sociale, nu vor fi vorbit toți și totdeauna latinește și nu vor fi renunțat la limba proprie de dragul conversației în limba pe care Halici o consideră de a sa.

Că Halici se consideră strein de națiunea săsească se poate afirmă și având în vedere o seamă de versuri din oda dedicată lui Franck v. Franckenstein. Acestuia îi aduce aminte că este „sapiensis Psaltae“ și „Germanae conditionis opus“, „gentis gloria digna tua e“. „Germana conditio“ și „gens“ este deci a lui Franck („tua“), nu a lui Halici („mea“) sau și a lui Halici („nostra“).

El eră conștient de originea sa nobilă românească și în oda de la 1674 se numește „Nob[ilis] Romanus Civis, de Căránsebes“ și „Romanus Apollo.“ Nu este de mirat deci că, ieșind din școală, ori chiar și în anii de studii, a început să scrie și versuri românești.

**Mihail Halici și
Valent. Franck
v. Franckenstein**

Dar pentru a putea înțelege această latură a activității lui Halici e necesar să cercetăm mai de aproape raporturile dintre el și Franck v. Franckenstein. Reproducem deci aici oda care-l privește pe acest din urmă (pp. 205—208).

Carmen γενεθλακχόν quo Genialem Generosi atque industrii adolescentis D. Valentini Franck, Sui, diem extollebat, anno supra sesquimillesimo centesimo sexagesimo quarto die 14. Febr.

Thirsigeri laudent alii convivium Bacchi

Delicias Juvenum, delicias senum.

Instituunt alii taedas celebrare iugatas

Seu praesit Juno seu furiosa Venus.

¹ Poate tocmai dorul de a-și însuși această cultură, alături de cea umanistă latină, îl va fi dus pe Halici la școala din Sibiiu, cu toate că se găseau școli calvino-ungurești în mai multe orașe ardelenene, ba chiar și în Caransebeș, cum am arătat, eră o școală româno-maghiaro-calvină, dar, inferioară celei din Sibiiu.

Me tamen ire iuvat quo me mens undique dulcis
 Eligit amor, genius quō rapit ille meus.
 Sed sine te ulterius nunquam mea chara voluptas
 Iverit, inquam, non ulterius sine te.
 Salvus adesto Valentine, o mea gaudia, Franke!
 Te sâlvere iubet terque quaterque, tuus.
 Assurgitque tibi, votis semel atque vicissim
 Assurgit veris, vive vigeque diu.
 Atque hîc non deesset mihi Lux gratissima Mentis
 A primo alterius tertia ab undecimâ,
 Tempore quæ alterno repetit tibi nomen et ortum
 Nempe velut fido te gremio ipsa fovet.
 Non solùm hoc, alii sunt quæis te affatur honores.
 Hic aliquos ponam me modò praestò monet.
 Te meminisse facit sapientis (percipe) Plastæ
 Nosse quoque Germanæ conditionis opus ||
 Aut cùm sis sancti baptismatis amne lavatus
 Cumque datum loto nomen et omen erat.
 Haec ratione tui caelum observavit et astra
 Cùm veneris gentis gloria digna tuæ.
 Thureque Lucinam placavit provida Matris
 Tutela atque Comes sedula proliparcæ.
 Aedibus haec demùm patriis et in Aede lucernam
 Suffecit Patribus Lux sat amica tuis.
 Pignora siquando sperat percussa Parentum
 Nutrix, clementes invocat ipsa Deos.
 Nec quicquam parcat conatibus, adhibet omne
 Officium multæ sedulitatis hoc.
 Felicem nimium dicant cûi contigit istud
 Cûi nasciturus subvenit aura Deûm
 Hinc ego felicem te terque quaterque beatum
 Ingemino, geminis ingeminande sonis.
 Huc ades! hîc coleris Lux o gratissima mentis
 A primo alterius tertia ab undecima.
 Te tuus expectat, te cantat nostra Camoena
 Hoc tibi pro meritis pangit et ipsa melos
 Salvo Pieriis dignissima sedibus hospes!
 Quæ nunc sacratis grata Deabus ades.

Quae talem nobis conata es sistere alumnum
 Te clarere diu noster Apollo facit. ||
 Te nos laudamus, te nostro inscribimus Albo
 Carmine te noster quisque Poëta canit.
 Iam te Franke volo, nam te mea carmina spretant!
 Evigila mea mens, mens mea adesto vigil!
 Dulce Valentini nomen mihi dulcius omen,
 Vide igitur dolci pectore et ore canas.
 Mel mihi in ore Valentinusque in pectore dulce.
 Id mihi corpus agit, tum hic mihi pectus alit.
 Nobile Franke genus generosi sanguinis astrum,
 Antiquo generis stemmate conspicue!
 Spes Patriae, Patrumque decus, sua gloria gentis
 Uni commendo teque, tuumque Deo.
 Vive diu, salve multum laetare per aevum
 Nec quicquam ex ulla perdere luce queas
 Ex altoque tibi veniat benedictio, itemque
 Natalis genio candidiore dies.
 Ad te confugimus pater optime nostrî.
 Cuius grex nomen conciliatus adit.
 Nempe Valentinum nostrum quoque suscipe Chr[is]te!
 Quam tibi quaesisti tu tuearis ovem. ||
 In portu tandem natali accurrito fisum
 Mens mea; qui sponsae es spesque caputque suae
 Huic vita in terris nostra est sibi (credito) curae
 In coelo hic nobis o ac Chr[is]t[u]s erit.

Nagy Szebenbe

Mich. Caransebesinus
suus.

Cu toate că în astfel de ode ocazionale și colegiale trebuie să ne așteptăm la oarecare exagerări, nu trebuie să ne scape din vedere că îl numește pe Franck „suus“, iar pe sine „tuus“; că pentru Halici prietenul său este „mea gaudia“, pe care-l încredințează că:

„... sine te ulterius nunquam mea chara voluptas iverit“:
 apoi mai altes că: „Dulce Valentini nomen mihi, dulcius omen.
 Vide igitur dolci pectore et ore canas. Mel mihi in ore Valenti-

nusque in pectore dulce. Id mihi corpus agit, tum hic mihi pectus alit"; în sfârșit îl consideră de „genus generosi sanguinis astrum, spes Patriae, Patrumque decus, sua gloria gentis“, „gentis gloria digna tuae“.

Relațiile dintre acești doi prieteni așa dar trebuie să fi fost foarte strânse, la ceea ce vor fi contribuit poate și inclinațiile lor artistice. Ele au dăinuit, cum arată testamentul lui Halici, și după ieșirea din școală. Și cum Franck eră superior și prin origine (el eră fiul unui fost comite al Sașilor) și prin poziția socială și însușiri, în mod firesc cel influențat a trebuit să fie Halici. Am văzut că în școala din Sibiiu educația eră larg umanistă urmându-se întru toate curente din Apus, deci admitându-se în conformitate cu spiritul introdus de reformațiune afară de versificația în limbile clasice, și aceea în limba națională a elevilor. În Apus mai eră apoi obiceiul de a se publica poezii traduse de o dată în 5 și 6 limbi¹. În o țară poliglotă, cum eră Ardealul, eră firesc să se meargă și mai departe după ieșirea dintre păreții strâmți ai școlii: aceeași persoană să încerce versificarea nu numai în limba latină și în cea națională a sa, ci și în acelea ale popoarelor conlocuitoare, dacă a ajuns să le stăpânească.

Cel ce a întemeiat această direcție, trebuie să fi avut un deosebit talent pentru limbi. Cât știm, un astfel de talent a avut fără îndoială V. Franck v. Franckenstein², pe care-l găsim tipărind în 1679, când eră părcălab de Turnul-Roș, în *Hecatombe sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, alături de dedicațiile latine și de imitațiile germane, 10 versuri săsești, 18 ungurești și nu mai puțin de 80 de versuri românești³. El trebuie să fi fost inițiatorul. Prin talentul și autoritatea sa s'a impus în curând și, firește, a găsit și imitatori.

Activitatea lui Franck în această direcție a trebuit să înceapă însă înainte de 1679, când își publică poeziile amintite, și anume

¹ Hajek, o. c., p. 61—2; cf. și *Vota solennia* de la 1674 despre care va fi vorba mai încolo.

² Hajek, o. c., p. 31 și 61.

³ Acestea din urmă au fost retipărite, afară de cel dintâiu distih, de N. Iorga în *Scrisori și Inscricțiuni ardeleni și maramurășeni*. II. *Inscricțiuni și Insemnări*. Vol. XIII din *Studii și documente*, pp. 6—8; în întregime la Hajek, o. c., pp. 79, 86, 89, 95, 98, 101, 103, 107, 108 și 109. O amănunțită analiză asupra grafiei și limbii lor a făcut C. Lacea, *Dacoromania*, III 900—905.

dacă nu înainte de a pleca la studii în streinătate, cu siguranță îndată după întoarcerea sa în țară întâmplată înainte de 15 Februarie 1668, când se însură¹. Dovezi ne servesc chiar și aceste poezii. Nrul IV din „*Decas Corrollariorum*“ poartă data de 13 Sept. 1666²; Nrul VIII pe aceea de 28 Iulie 1668³; Nrul VII prin titlul său *Q. An mulieres sint homines?*⁴ ne aduce aminte de teza a IX-a din „*Decas*“-ul disputat în 7 Decembrie 1663, iar prin numele din ea că s'a scris în Nürnberg; Nrul III este dedicat iarăși unui cetățean din Nürnberg, deci este scris tot în timpul când era la studii în acest oraș. Este sigur deci că majoritatea poeziilor din acest „*Decas Corrollariorum*“ sânt scrise cu mult înaintea anului 1679 când s'au publicat. Aceeași trebuie să fie situația și în privința Nrului X care cuprinde traducerea românească a poeziei lui Simon Dach „*Wohl dem, der sich nur lässt begnügen*“ (54 versuri), după observația justă a D-lor Hajek și Baci, cu siguranță o încercare de tinerețe mult inferioară ca limbă și stil sentențelor imitate după Ovid (26 versuri)⁵.

Un produs al acestei direcții literare este și *Kenték Róményeszk de dragoszte Szkrisz*, care, împreună cu *Oczinasile* și cu următoarele 5 versuri în stil popular:

Czi undecz kat en facze
Fate dalbenacze
Inima me envacze
Kum secz fac viacze
Szare diminacze,

au fost copiate de Nicolae Petrovay în Petrova în 18 Octombrie 1672 pe f. 136 a codicelui care-i poartă numele și se păstrează în biblioteca liceului reformat din Cluj⁶.

Cântecul, care începe:

En Pare de fok arde inima me Prin tine
Deakem aduc aminte de kutventele tale,

¹ Hajek, *o. c.*, p. 23.

² Hajek, *o. c.*, p. 105.

³ Hajek, *o. c.*, p. 106.

⁴ Hajek, *o. c.*, p. 105.

⁵ Hajek, *o. c.*, p. 107; cf. și Lacea, *o. c.*, p. 901.

⁶ Textul românesc a fost publicat și studiat de G. Alexici, *Material de limbă din „Codicele de Petrova“* (sic, în loc de „Petrovay“) în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. XIII Partea I—II (912), București 1913, pp. 278—293.

*Ku mine de preune fekute multe ori,
De multe ori pre obrázul mieu lepíte szerúteri.
Des aczundse oare Kend aczele dsile,
Sze poczi fi ku facza ta cze mendre depreune
Portul mieu czel negru szare albi Prin tine
De la mine trekúte Viacze szare entoárcze*

.

este o traducere, ce e drept, relativ liberă, dar care imită metrul cantitativ unguresc și în unele părți redă aproape cuvânt de cuvânt o *Cantio de amore* alcătuită ungurește în Sibiu la 1660, pe care ne-a păstrat-o „Codicele Mátray”.¹ Cel ce a cules cântecele din acest codice, după părerea editorului C. Thaly, *o. c.*, *Introducere*, p. 15, pare a fi fost calvin, căci alături de cântecele lumești se găsesc și trei rugăciuni protestante și un cântec despre prigonirea protestanților².

Cele dintâiu 16 versuri ale acestei *Cantio de amore* se mai găsesc în colecția de cântece ungurești din veacul XVI și XVII numită „Cartea de cântece Vásárhelyi”³. Fără îndoială sub influența acestei poezii s’a scris apoi un cântec din colecția din urmă⁴, în care se întrebuițează totodată și refrenul poeziilor noastre populare *ainam, dainam și-o daina, mă*⁵.

În sfârșit în „Codicele Victorisz” (foaia 4 b și 8 b) ni s’a păstrat tabulatura de organe a acestui cântec (*Egő lángban forog szivem*), adică melodia notată cu litere (ung. *lókóták* = „note de cai”, căci și un cal le înțelege), cum era obiceiul timpului⁶.

¹ C. Thaly, *Régi magyar vitézénekek és dalok*, Pest, 1864, vol. II, p. 47.

² Cf. și G. Alexici, *o. c.*, p. 283.

³ Z. Ferenci, *Vásárhelyi daloskönyv* (Régi magyar könyvtár, XV), Budapest, 1899, p. 89–90.

⁴ Cf. 3 versuri din strofa VII și strofa IX din cântecul publicat de Ferenci, *o. c.*, p. 66–70.

⁵ *Vigsággal mondhatnám dejnám, dejnám, dejna* (= „Aș putea spune cu veselie: *dăinam, dăinam, dăina!*”).

⁶ Cf. I. Seprődi, *A magyar népdal zenei fejlődése*, Cluj, 1908, p. 31 și Alexici, *o. c.*, p. 285–6. Asupra „tabulaturei”, cf. și *Lexiconul Pallas*, vol. II de Anexe, s. v. *Tabulatura*, apoi Șt. Botos, *Az orgonálás mesterségének gyakorlati megtanulására vezető népszerű utasítás* etc. Cluj, 1856 și Dr. B. Fabó, *A magyar népdal zenei fejlődése*, Budapest, 1908, pp. 189 ș. u. — Amintim în acest loc că Fabó se ocupă pe pp. 207–212, și de faimoasa colecție de cântece din sec. XVII, scrisă tot cu „tabulatură”, a călugărului franciscan „Joannes Kájoni Valachus de Kis-Kajon”, deci „Român” de origine,

Cantio de amore altfel s'a scris sub influența vădită a poetului Valentin Balassa (cf. versurile 13—14 și strofa V, p. 131 din *Cartea de cântece din Vásárhely*; versurile 45—48 cu strofa VI, p. 96 și strofa V, p. 64—65 *ibid*).

Grafia, care nu e de loc consecventă, și limba, care nu e aceea obișnuită în Sătmar și Maramurăș de unde eră N. Petrovay, ne arată că acesta nu poate fi decât copistul cântecului, pe

dar maghiarizat și cu sentimente ungurești. K. s'a născut în 1629 în Leghia (Jegénye), jud. Clujului, din părinți greco-ortodoxi. Studiile inferioare și le-a făcut probabil în școlile Franciscanilor din Șimleul-Ciucului. În 1647 a intrat în ordinul Franciscanilor, iar în 1649 a făcut votul solemn și a fost sfințit de preot în 1655. Studiile filosofice și teologice și le-a terminat probabil în Sâmbata-Mare (Târnavia). Foarte cult și activ, organist neîntrecut, a atras curând atenția lumii catolice asupra sa. A fost ales de mai multe ori egumen al mănăstirilor franciscane din Șimleul-Ciucului, Călugăreni, (Mikháza) și Lăzărea (Szárhegy). În 1676 a fost numit *vicarius generalis* al bisericii rom.-cat. din Ardeal, dar, renunțând, a fost ales din nou egumen al mănăstirii din Șimleul-Ciucului. A murit în 25 Aprilie 1687. Pentru vasta sa activitate istoricul literar maghiar Carol Széchy îl numește „Pázmány al Ardealului“. A scris: *Aranyos ház* (cântece și rugăciuni), 1676; *Hortulus devotionis*; *Calendarium*, 1678, *Magyar herbarium* și *Nagy Magyar Herbarium* (acum dispărute); *Régi mód szerént való Székely ABC*, 1673; *A custodia története 1650-től 1684-ig*; *Egyházi beszédek* (cuvântări bisericești). *Cantionale Catholicum*, 1676; *Latin és magyar vers-gyűjtény* (colecție de versuri latine și ungurești), 1046 pp.; *Cantus catholici*, 1650; *Organo-Missale*, 1667; *Sacri Conventus*, 1669; *Nagy zenegyűjtemény* (Mare colecție muzicală); *Antiphonarum Romanum*, 1649; un fragment din 1680; *Hymnarium*; *Cantionale*; *Antiphonae De sanctis Ordinis Minorum*, 1670; o carte de cântece liturgice latine ș. a. Pentru noi are deosebit interes așa numitul *Codex Kájoni* care cuprinde o serie de cântece lumești, scrise unele de Matia Seregély, altele de însuși Kájoni între anii 1634—1671. Un studiu amănunțit asupra Codicelui Kájoni și asupra vieții acestuia a dat I. Seprődi, *Irodalomtörténeti Közlemények*, XIX—1909, pp. 129—146, 282—301 și 385—424, care, pe pp. 288—301 și 385—401, publică și în transcriere modernă, îndreptând pe aceea a lui Fabó (o. c., pp. 207—212), pe cele mai importante dintre cântecele lumești ale acestei colecții. Între acestea sânt și cele două „jocuri românești“ (No. 11, p. 387 și No. 13, p. 388) și frumosul „Cântec al Voivodesei Lupul“ (No. 21, p. 395—6), un fel de „cântec bătrânesc“, care ne reamintește cântecele Curușilor. Colorit particular („sajátos íz“), care în general se crede românesc („oláhosságnak mond a nyelvszokás“), cum mărturisește însuși Seprődi (441), mai au și jocurile No. 9, p. 385; No. 10, p. 386, No. 12, p. 388; No. 14, p. 389; No. 15, p. 390; No. 16, p. 391; chiar și jocul lui C. Mikes (No. 19, p. 393—4). al lui Șt. Apor (No. 20, p. 390) și Lazar Apor (No. 22, p. 397—8). Cea mai mare parte dintre ele ne reamintesc deosebite soiuri de jocuri românești ardeleni, care se aud și astăzi, nu numai ca ritm,

care și l-a notat pentru că erà la modă pe vremea sa, având chiar mai multe variante¹.

Alexici crede că autorul traducerii originale românești a acestui cântec trebuie să fi fost un Român calvin, căci limba și grafia ei se potrivește cu aceea a Psaltirilor lui Pavel Tordasi, Agyagfalvi și Viski și a Catehismului lui Fogarasi (p. 281). „Oci-nașile“ sânt chiar întru toate identice (afară de *viak*=*veaci*) cu acelea ale lui Viski (cf. și Alexici, *o. c.*, p. 279). Pornind apoi din faptul că traducătorul trebuie să fi avut în rostire labialele nealterate, pe *dz* și *ğ*, forma *pre* în loc de *pe* și auxiliarul *ieste* în loc de *e*, *ii*, *i*, Alexici mai crede că traducerea originală a trebuit să se facă în dialectul bănățean, acel din preajma Hațegului, unde, cum arată *Anonymus Caransebesiensis*, sânt explicabile și ungurismele: *alegădui*, *bănat*, *hir*, *socaș* (p. 291—2).

Argumentele aduse de Alexici pentru a dovedi că traducătorul ar fi un preot român calvin (el pomeneste numai nume de preoți) din Țara Hațegului însă nu sânt decisive.

Mai întâiu cântecul e lumes c, în urmare el nu poate fi pus în socoteala unei mișcări religioase. În adevăr nici unul din autorii calvini pomeniți de Alexici (Pavel Tordasi, Agyagfalvi, Fogarasi și Viski) n'are decât traduceri de cărți bisericești. El trebuie să vie deci de la o mișcare literară lumească, cum am amintit că erà cea umanistă din Sibiiu în frunte cu Franck v. Franckenstein.

Se știe apoi că originalul unguresc s'a alcătuit la 1660 tocmai în Sibiiu și nu este exclus, după cum am arătat că erà obiceiul

ci și ca melodii. Lucruri asemănătoare, firește, se vor fi găsinđ și la Secuiei supuși influenței românești.

După toate acestea G. Alexici, în *Noua Revistă Română*, vol. XI—1912. No. 19, p. 203, anunță că „a dat“ de cântecele lui Kájoni cu ocazia unei călătorii „în vara anului 1911“, că le-a studiat chiar și lucrarea este „deja sub tipar“. firește fără să mai fi apărut.

Pentru cântecele bisericești ale lui Kájoni și izvoarele lor, cf. Jénáki Ferenc, *Kájoni János énekes könyve és forrásai*, Cluj, 1914, unde se publică și un (auto) portret al lui K. din 1673.

Asupra „Cântecului Voivodesei Lupul“, păstrat în colecția lui K., cf. acum și Dr. Andrei Veress, *Cântece istorice ungurești despre Români*, în *AAR.*, s. III, București 1925, pp. 30—31, care-l și reproduce. Pe p. 30, nota 2 dl Veress fâgăduiește că despre cele două dansuri românești va trată „aiurea“.

¹ Alexici, *o. c.*, p. 292.

acestor vremuri, ca deodată chiar cu originalul să se fi pus în circulație și traducerea românească alături poate de una germană.

Labialele nealterate, *pre* în loc de *pe* și ungurismele s'ar putea explica și în gura unui Sas din Sibiu, chiar și a lui Franck, cum ne arată poeziile românești ale acestuia. Dacă *dz* și *ğ* nu ar veni cumva de la Petrovay, care la copiere a putut să-și strecoare în unele locuri rostirea proprie, și am fi nevoiți să ne îndreptăm spre Banat pentru a le explica, fără îndoială ar trebui să ne gândim în rândul întâiu la Halici, care eră chiar din regiunea aceasta, care avea cultură ungurească, eră reformat și se găsea în acest timp în Sibiu, unde oamenii îi cunoșteau inclinările poetice, versifică latinește și ungurește și, acasă și la nevoe, poate și românește, căci cunoștința acestei limbi trebuie să o fi avut, de vreme ce în curând, la 1674, îl găsim scriind românește oda despre care am vorbit la început.

În sfârșit, deși trecută prin retorta lui Petrovay, grafia cântecului nostru a păstrat unele particularități care vin de la obișnuința de a rosti și scrie limba românească după moda Sașilor. Astfel s'a scris: *aczundse* (= „ajunge“), *strincze* (= „strânge“); *acsazta* (= „aceasta“); *reuteziyey* (= „răutăției“) ¹, pentru ca să nu mai vorbim de altele mai puțin sigure, ca: *șe* (= „să“); *male* (= „meale“), *dragoszta* (= „dragostea“), *dalbenacze* (= „dalbeneață“), *diminacze* (= „dimineață“); *vm* (= „îmi“), *lvnge* (= „lângă“), *pe-mvnt* (= „pământ“), *mvhnith* (= „mâhnit“), *pvkatele* (= „păcatele“) etc.

**Mihail Halici
și Francisc
Páriz Pápai.**

Având în vedere cele expuse mai sus nu trebuie să ne mirăm că Halici, care ieșise din școala poliglotă a lui Franck v. Franckenstein și eră conștient de originea sa „românească nobilă“, își scrisese românește oda dedicată în 1674 lui Francisc Páriz Pápai.

Această odă fu tipărită mai întâiu subt No. XIV. din *Vota solennia quae Nobilissimi et Clarissimi Viri D. Francisci Pariz de Pápa Transylvano-Ungari Honoribus Doctoralibus ab Amplissimo Medicorum in perantiqua Universitate Basiliensi Ordine, suo merito decretis eiusdemque Amplissimi Ordinis consensu a Magnif[ic]o Exellentiss. Experientissimoq[ue] Viro D. Joh. Henrico Glasero Philos. et Med. Doctore, Anatom. et Botanicis Professore P.*

¹ *Gvnd* alături de *kend* în loc de *kvnd* (= „când“) (v. Alexici, o. c., p. 291), în *Doă obrazele tale gvnd le gendeszku* poate să fie o simplă greșală subt influența lui *gendeszku* care avea să urmeze.

Celeberrimo, Brabeuta rite designato Anno MDCLXXIV. XX. Octobris. Collatis Gratulabundi addiderunt Praeceptores, Fautores, Amici. Basileae, Imprimebat Joh. Rodolphus Genathius. De-aici fu reprodusă în Weszprémi, *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*, Leipzig, 1774, pp. 127—8. Din cartea din urmă și cu ortografia cipariană a reprodus-o Cipariu în *Elemente de poetică*, Blaj, 1860, p. 135, iar de-aici, cu ortografia sa, Ar. Pumnul în *Lepturariu rumânesc*, t. III, p. 67—8. După o „copie corectă“ făcută de N. Densusianu a reprodus-o din același loc și Hasdeu în *Columna lui Traian* pe 1883, pp. 413—414. De-aici a ajuns apoi în deosebite cărți de istoria literaturii române. Față de originalul de la 1674 și în „copia corectă“ a lui N. Densusianu sânt greșeli (*Romanus* în loc de *Rumanus*, *chertz* în loc de *chertz* — greșală care se întâlnește mai întâiu la Densusianu—Hasdeu —, *pasze* în loc de *jasze*, *payne* în loc de *paene* etc.). Având în vedere acest fapt, precum și lipsa unor caractere tipografice potrivite să redea întocmai grafia poeziei, am gândit că va fi mai bine să o reproducem și în facsimile, nu numai în transcriere cum urmează:

XIV.

CARMEN PRIMO ET UNI-GENITUM

Linguae Romano—Rumanae

Honoribus

Fortunâ et Auspiciis Impenetrabilis Dacici Argonautae,
Praenobilis Domini

FRANCISCI PARICII, PAPENSIS etc.

Ve'teris oculissimique in Illustri Enyedinâ,
Haliciastri : natum.

*Kent szenetate, szeründ la voj, Rumanus Apollo,
La totz, ketz szvente'n Emperecie sedetz!*

*De unde cunostince aseptem, si stince : fericse
De Amstelodam, pren chertz szte'n omenie typar,*

*Legse derapte au dat frumosze csetate Geneva :
Ecz vine Franciscus, cinete Leyda, Paris!*

*Prindecz maene szorory, cu czeszt nou oszpe: nainte
Fratzi, fraetatzi, Nymphele, jasze curund.*

*Domny buny, mary Doctory, Daszkely, si bunele Domnae,
Cu patse ej fitz, cu paene si szare, rugem.*

Nagy Enyedini Transulv. I. Junii A. 1674

· Condidit ex improviso, Amiculus Pariciaster

MICHAEL HALICIUS, *Nob. Romanus Civis, de Cârânebes.*

Felul de versificare al odei este evident acel metric cantitativ, nepotrivit pentru limba noastră, învățat în școala umanistă din Sibiiu, iar limba (cu forme ca *szeründ* = „sărând“ în loc de „sărind“; *la voi* = „înaintea voastră“; *stince* = „știință“ în loc de „știință“; *Prindecz maene* în loc de „prindeți mâinile“; *derapte* în loc de „dereaptă“ etc.) tradează pe „nobilul român“ trecut prin școli streine: deși știe că e Român și ține la neamul său, a cărui origine romană, cum se vede din forma „Romanor-Rumanae“, o cunoaște din cărțile scrise de Sași în acest timp (I. Troester, *Das Alt und Neue Teutsche Dacia*, Nürnberg 1666, L. Toppeltinus, *Origines et occasus Transilvanorum*, Lugduni, 1667, etc.), limba lui țărănească și necultivată e pocită de influența streină atât ca rostire, cât și ca sintaxă, și mai ales ca grafie.

Dar forma savantă a odei e potrivită cu forma celorlalte poezii, cu care apare împreună, și e menită par'că să arate că și în limba românească, atât de puțin cunoscută pe acest timp, se pot scrie versuri ca și în latinește, grecește, franțuzește, nemțește și ungurește. Intr' adevăr, alături de Halici, care scrie românește (No. XIV), scriu latinește profesorii și o seamă de colegi (*Paulus Amman* No. II, *Georgius Francus* No. III, *I. Hoffman* No. IV, *Thomas Veres* No. VI, *Balthasarus Kisselbachius* No. VII, *Laurentius Pekri* No. VIII, *Stephanus K. Kolosvari* No. X, *Johannes Bekes Horvat* No. XII, *Joh. de Racz Beszermeny* No. XIII, tipărit greșit tot XII, *Joh. Iacobus Wetstenius* No. XVII; grecește: *Joh. Rodolphus Wetstenius* No. I; greceșteși latinește: *Joh. Rodolfus Wetstenius* No. V; grecește și ungurește: *Callai Copis Ianos* No. XI; latinește, grecește și franțuzește: *Johannes Petrus D'Aples*; numai franțuzește: *David Confe* No. XV; nemțește: *Melchior Süssebach* No. IX.

Dar cine eră Francisc Páriz Pápai?

Născut în Dej în 1649, deci cu 6 ani mai tânăr decât Halici, își termină studiile secundare în Aiud, unde în toamna anului 1664

l-am găsit coleg de școală cu Halici. În 1671 terminându-și studiile în Aiud, Páriz porni în 1672 în streinătate la universitățile germane, călătorind pe jos și în trăsură, fără să știe nemțește, deci aproape fără să se poată înțelege cu cineva. Se înscrise mai întâiu la universitatea din Lipsca, trecu apoi prin Francfurt, Marburg și Heidelberg pentru a se opri mai pe urmă la universitatea din Basel, unde se desăvârși, câștigându-și diploma de doctor în 1674 și rentorcându-se în țară în toamna anului 1675. S'a așezat apoi în Aiud ca medic și de la 1680 încoace a fost și profesor de limba grecească și morală la colegiul reformat din acest oraș. Aici s'a distins și s'a făcut iubit tot atât de mult cu versurile sale ocazionale scrise ungurește, latinește și grecește, cu traducerile sale religioase din nemțește și franțuzește, ca și prin destoinicia sa în tratarea bolnavilor, mulțămită căreia ajunse medic de curte al principelui Mihail Apafi. Când „lobonții“ au pustiit Aiudul în urma răscoalei „curuților“, școala lui Páriz Pápai a trebuit să băjenească și ea. În anul 1709 a început să se reorganizeze mai ales prin munca acestui distins profesor al său, care eră cunoscut ca unul din polihistorii timpului.

Pápai a scris lucrări temeinice de medicină (*Pax corporis*, Cluj, 1696; ed. II, Lócse, 1692), de istorie bisericească și teologie (*Pax animae*, Cluj, 1680; *Pax aulae*, Cluj, 1696; *Pax sepulcri*, Cluj, 1698; *Rudus redivivum*, Sibiiu, 1684) și heraldică (*Ars heraldica*, Cluj, 1695). A tradus în ungurește psalmii lui David (*Pax crucis az-az Szent David királynak és profétának száz-ötven soltári*, Cluj, 1710). Latinește a tipărit un *Carmen Seculare* și *Tristium levaminae* (Cluj, 1694) pentru lauda și mângăierea lui Mihail Apafi II, „principele ortodox“, adecă „reformat“, în al 14-lea an al domniei căruia s'a scris cel dintâiu. Ungurește a mai tipărit în Cluj *Igazság koronája*, iar în Târgu-Mureș, 1794, *Ábrahám Pátriárka fia Isák és Báthuel leánya, Rebeka házasságok alkalmatosságával lett beszélgetés*, adecă un dialog în versuri alexandrine despre „Căsătoria lui Isac, fiul patriarhului Avram cu Rebeca, fiica lui Bathuel“.

Mult mai cunoscute și mai bine apreciate decât versurile, lucrările de medicină, istorie și teologie ale lui Páriz Pápai au fost cele lexicografice. Încă de când eră elev de liceu a început să-l preocupe ideea scrierii unui dicționar. În ziarul său, pe care l-a moștenit de la Szenczi Molnár, notează o seamă de termeni

tehnică și de provincialisme. Sistematic a început să lucreze însă numai pe la 1690. Indemnul i l-au dat cu siguranță nevoile școlii, unde se cerea un dicționar bun latinesc-unguresc și unguresc-latinesc. Aceste nevoi n'au putut fi înlăturate de micul *Dictionariolum Latino-Hungaricum, Vulgo Centurio Vocabulorum*, tipărit în ed. I pe la 1694, în a doua în Cluj, 1702, de tipograful N. Kis Misztótfalusi, prietenul intim al lui Páriz Pápai, căci lucrarea nu eră făcută de un specialist cu pregătirea necesară. A lucrat deci cu râvnă la alcătuirea dicționarului său, cum ne spune însuși în prefața scrisă la acesta în 1705, timp mai îndelungat de 15 ani, întrebuițând cu grijă cele mai bune modele franceze, engleze și germane și adăugând pe urmă bogatele sale cunoștințe de limbă ungurească. Pregătit astfel a apărut în Lócse în 1708 sub titlul *Dictionarium Latino-Hungaricum* (622 pp.), având ca parte a doua și un *Dictionarium Hungarico-Latinum* (278 pp.). Acest dicționar a fost foarte bine primit de școlile ungurești și a ajuns mai multe ediții. În secolul XVIII a fost cel mai întrebuițat dicționar de acest fel și numeroase școli l-au întrebuițat și în secolul XIX.¹

Dicționarul lui Páriz Pápai în literatura română.

Ediția a doua a apărut în Nagy-Szombat în 1762, iar a treia în Sibiu în 1767. Aceasta din urmă e făcută de Petru Bod, care în prefață spune între altele următoarele :

„Translatu est utilis hic Liber a Viro quodam Polyglotto in *Linguam Valachicam*, forte in usum Principis Valachiae, cujus exemplar unicum in rationem Monasterii S. S. Trinitatis Basilitarum Balásfalvensis, non pridem ter centum florenis Rhenensibus coemptum.“

Regretatul Gr. Crețu² afirmă că traducerea menționată de

¹ Asupra biografiei lui Francisc Páriz Pápai, cf., afară de ziarul său publicat în *Irodalomtörténeti közlemények*, a. II-1892, pp. 388—398, 499—515, și Carol P. Szathmáry, *A gyulafehérvári—nagyenyedi Bethlen főtanoda története*, pp. 97—100; Kátai Gábor, *Vasárnapi Ujság*, 1860, pp. 632—634; și mai ales monografia lui Lud. Dézsi, *Pápai Páriz Ferencz, Budapest*, 1899. O scurtă biografie dă și Eug. Pintér, *A magyar irodalom története a legrégibb időkől Bessenyei György fellépéséig*, vol. II (1526—1772), Budapest, 1909, pp. 340—342.

² *Cel mai vechiu Dicționar latino-românesc de Teodor Corbea* (Manuscript de pe la 1700), București 1905.

Bod este *Dicționarul latino-românesc* al lui Teodor Corbea¹, care l-a alcătuit, cum se vede din nota finală, fiind plătit de învățatul Mitrofan, episcop al Râmnicului și apoi al Buzăului. Damaschin, urmașul lui Mitrofan în scaunul episcopesc al Râmnicului, a dăruit manuscrisul vel-comisului Radu Cantacuzino, fiul cel mai mare al viitorului Domn muntean Ștefan Cantacuzino (1714—1716). Cumpărarea ar fi putut-o face însuși episcopul Inocențiu Micu Klein cu prilejul vr'uneiia din vizitele pe care le-a făcut în Viena, între anii 1735—1742, „marelui maestru al ordinului Constantinian“. Dicționarul cuprinde 377 foi în folio. Dar nu e tradus după Dicționarul latin-unguresc al lui Páriz Pápai, ci după una din cele trei ediții ale Dicționarului latinesc-unguresc al lui Albert Molnár (Nürnberg 1604 și 1711 și Heidelberg 1721). În urmăre ori Bod n'a fost bine informat în acest punct, ori dicționarul cumpărat cu 300 fl. renani a fost altul, nu al lui Corbea.

„Cumpărarea“, firește nu se poate raportă la Dicționarul cu redactarea căruia fusese încredințat Grigore Maior, „precum arată scrisoarea originală a lui către Episcopul Aaron din 2 Nov. 1759“². Nu s'a dat de urma acestui dicționar în bibliotecile din Blaj, deci nici nu se știe dacă era ori nu latin-românesc, singura formă pentru care s'ar fi putut traduce partea întâie a dicționarului lui Páriz Pápai. Pentru redactarea unui dicționar român-latinesc este nevoie de o prelucrare mult-puțin originală, căci în cazul unei simple traduceri cuvintele românești n'ar mai fi aranjate în seria alfabetică.

Totuși în Blaj era cunoscut în secolul al XVIII-lea dicționarul lui Pápai. Cel ce l-a utilizat a fost S. Micu Klein care, neștiind ungurește³, a trecut din acesta cuvintele ungurești core-spunzătoare în al său *Dictionarium latino-valachico-hungaricum in*

¹ I. Klein spusese numai că un oarecare „Theodorus Lexicon latino-valachicum scripsit“, *Instrucțiunea publică*, II, p. 72. T. Cipariu, *Arhiv pentru filologie și istorie*, p. 637, precizează mai întâiu: „Dicționarul latin-românesc al lui T. Corbea, asemenea se află în original în colecțiunea noastră.“ Cf. și N. Densusianu, *Cercetări istorice în arhivele și bibliotecile Ungariei și ale Transilvaniei în An. Acad. Rom.* ser. II, t. II, ist., pp. 218—219, în extras separat, p. 118; și N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*; vol. II, p. 283—4.

² T. Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj, 1855, p. 224.

³ Papiu Ilarian, *Viața și ideile lui Georgiu Șincai din Șinca*, București, 1869, p. 99.

genere suo novissimum, et usui cujuslibet accomodatum, pe care intenționă să-l tipărească în Buda în 1806¹. Pentru partea a doua, *Dictionarium Valachico-Latinum*, terminată în 1801, rămasă ca manuscris autograf într'un volum de 591 pp. și păstrată în Biblioteca Episcopiei gr.-cat. din Oradea-Mare, care nu se mai putea traduce, ci trebuia prelucrată din nou, a fost nevoit să ceară ajutorul lui Virág pentru limba maghiară și pe al lui Halitski pentru limba germană².

Din partea întâiu se mai găsesc unele fragmente în Biblioteca Arhidieceșană din Blaj. T. Cipariu a publicat câteva specimene din acestea în *Arhiv pentru filologie și istorie*, p. 278. Ele dovedesc până la evidență afirmația de mai sus cu privire la întrebuințarea din partea lui S. Klein a Dicționarului lui Páriz Pápai. Iată-le :

S. Klein :

Aretus, a, um, strămt, ă, strămtorit. *Szoros, őssve szorittatott*; enge, in Enge getrieben, eingeschränkt.

Arcuatim, adv. strămb, coviat ca un arc; *boltozva*, ij modu, horgason, *lugasra*; bogenförmig, gekrümmt.

Arcuatio, onis, f. arcuire, coviare; *boltozás*; die Wölbung, was bogenförmig erbaut ist.

Arcula, ae, f. lădiță; *kiss láda*; ein kleines Kästchen, oder anderes kleines Behältniss.

Páriz Pápai (1801):

Aretus, a, um, *Szoros, Öszve-szorittatott*.

Arcuatim, Adv. *Boltozva, Lugasra*.

Arcuatio, onis, f. 3: *Boltozás*.

Arcula, ae, *Kis láda*.

¹ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibl. rom. veche*, vol. II, p. 481-2; N. Iorga, *Ist. lit. rom. în secolul al XVIII-lea*, vol. II, p. 285.

² Dr. Iacob Radu, *Manuscriptele Bibliotecii Episcopiei greco-catolice române din Oradea-Mare*, București, 1923, p. 16, No. 89. Asupra genezei și felului cum s'au lucrat aceste dicționare ne lămurește corespondența lui S. Klein cu I. Corneli, cf. Dr. Iacob Radu, *Doi luceferi rădăclitori: Gheorghe Șincal și Samoil Micu Clain*, București, 1924, pp. 15-17 și 44-57. Anexele IX-XIX; N. Iorga, *o. c.*, vol. II, pp. 174 și 284-6.

Arcularius, ii, m. făcătoriu de lăzi, astăluși; *láda tsináló, asz-talos*; der allerhand kleine Kistchen macht.

Conclusus, a, um, închis, încuiat; item sfârșit, isprăvit; *bere-kesztett, item elvégeztetett.*

Concoetio, onis, fierbere, mi tuire; *megfőzés, megmesztés.*

Concoetus, a, um, fiert, ă; mistuit; *megfőtt, megmesztetett.*

Concoenatio, onis, f. împreunăcinare; *együtt vatsorálás.*

Concolor, oris s. de o față, de o culoare; *egyszínű. Concolor, est, ei,* de o față cu el, samănă cu el; este asemenea cu el; *egyszínű vele, hasonló hozzá.*

Concoquo, is, coxi, coquere, coctum, fierb, amestuesc; *főzöm, megemésztem. Cibus facillimus ad concoquendum,* bucată care foarte lesne se amestuește; *könnyen megemészhető étel.*

Concordia, ae, f. unire, înpăcuire; *egyesség, békesség.*

Arcularius, ii, m. 2. *Láda tsináló, Asz-talos.*

Conclusus, a, um, *Bé-rekesztetett, elvégeztetett.*

Concoetio, onis, f. 3: *Meg-emésztés, Meg-főzés (Plin.).*

Concoetus, a, um, *Meg-főtt, Meg-emésztetett.*

Concoenatio, onis, f. 3: *Együtt vacsorálás.*

Concolor, oris, o. 3: *Egy színű. Concolor est ei: Egy színű véle, Hasonló hozzá.*

Concoquo, is, coxi, coctum, *quere: Főzöm, megemésztem. Cibus facillimus ad concoquendum: Könnyen meg-emészhető étel.*

Concordia, ae, f. 1: *Békesség, Egyesség.*

Singura deosebire pe care o întâlnim între Dicționarul lui Klein și ed. de la 1801 a lui Páriz Pápai este în redarea sensului lui *arcuatim*, unde Klein are cu două expresiuni mai mult. Deosebirea arată numai că Klein utilizează o ediție mai veche a lui Páriz Pápai în care se găseau și aceste expresiuni.

**Mihail Halici
și Anonymus
Caransebe-
sienensis.**

Fără a putea fi o traducere a Dicționarului lui Páriz Pápai din pricina că cuprinde partea româno-latină și ar putea fi alcătuit înaintea acestuia, ar putea fi zămislit în germene de o dată și în același loc cu acesta cunoscutul *Dictionarium Valachico-Latinum* atri-

buit de B. P. Hasdeu unui *Anonymus Lugoshiensis*¹, iar de Gr. Crețu unui *Anonymus Caransebesiensis*².

Nu voi intra în amănunte de descriere și în contraverse privitoare la datare, dar voi rezumă în câteva cuvinte, cât este nevoie pentru înțelegerea celor ce urmează rezultatele finale care se pot trage pe urma cercetărilor celor doi învățați care s'au ocupat de manuscris.

Manuscrisul cuprinde cu totul 86 foi (172 pagini), pe care sânt scrise peste 5000 cuvinte, + 92 foi adause la legare. Dicționarul nu e terminat. Multe cuvinte, mai ales derivatele, nu sânt traduse, iar ordinea alfabetică nu e păzită strict. Autorul voia să revină: să-l completeze și aranjeze, și, după părerea lui Crețu (p. 321), chiar începuse completarea. Hasdeu a greșit deci când a afirmat că adausurile „s'ar fi făcut de altcineva, ba chiar de alți doi și trei“. Deoarece această chestiune are mare importanță pentru cele ce vom desvoldă mai încolo, reproduc cu privire la adausuri ceea ce spune Crețu. *Loncsa Iosika* n'a adaus nimic în dicționar (p. 321). Posesorul de la 1742 — cum arată numele și numirea ungurească a localităților prin care a trecut în curs de 19 zile, Ungur —, „P[ater] Ioach. Botar, Prov[incialis] Fran[isc]-anorum“, deci călugăr catolic, probabil din Sibiu, unde și azi se găsește o mănăstire franciscană, „a scris în partea I, adecă cea veche, numai adausele al II și III-lea de la litera *b*, anume „Melius *bájá*, fodina“, „*Batuta*. Saltus quidam Valachorum“, de asemenea „*Gluga*. Canisterium“, „*Hopp czupp*, idem“, apoi „Vel vaca“ la art. *ialovicé* (vacca), „*Tu*, ille-jel“ la art. *ièu* „ego“, „vel *pika*. *pika* stillat“ după *kiké* „Coma“, „*Kitenel*. Paulatim“, „*Lepény-haj*“ de la *Lipan* „Piscis“, „pala parva“ de la *Lopetzè*, poate și „*lucse*“; iar în partea II, cea mai nouă, pe p. I „*Car*

¹ *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie* a lui Gr. G. Tocilescu, VI, pp. 1—48, unde publică și dicționarul până la litera *p* inclusiv cu un interesant studiu introductiv, apărut mai înainte în *Românul* de la 5 Ianuarie 1884, precum și în *Columna lui Traian* a. X—1883, t. IV, p. 406—429, aici însă numai cu literile *a* și *b* și cu o seamă de explicații. Sfârșitul a rămas nepublicat din pricina că manuscrisul lui Hasdeu s'a pierdut la tipografie după moartea lui P. Ispirescu, proprietarul ei, (cf. și *Et. Mign.*, III, 3106—3127).

² *Revista „Tinerimea Română“*, Noua serie, vol. I, București, 1898 pp. 320—380 cu o introducere despre „Cel mai vechiu dicționar al limbii române, după manuscrisul din biblioteca Universității din Pesta“.

nó — *currus novus* și *par nó* — *palus novus*“, cum și *Itinerarium An. 1742, Cibinium*, pe ultimele 4 pagine“ (p. 324).

Versurile: *Pentru Mine, Pentru Tine* etc. ar putea fi scrise de Loncsa Iosika ori de altă persoană deosebită de *Botar*.

După Hasdeu (p. 2) posesorul de la 1742 ar fi dat sinonimica ungară a cuvintelor române de pe primele 4 pagine. Crețu (p. 321) „socoate“ că „aceasta a făcut-o chiar autorul român ceva mai târziu și în parte cu altă cerneală“.

Manuscrisul e scris înainte de 1742, când unul din posesori notează pe foile albe adause la legare: „*Itinerarium An. 1742 à 28 9-bris ad. 16 10-bris. Cibinium. Szelendek vel Stolzenburg. Markseg etc.*“ (Hasdeu, p. 1)¹. Filigranele de hârtie ale manuscrisului sânt frecvente în jumătatea a doua a secolului XVII, ceea ce arată că manuscrisul a trebuit să se scrie în acest timp, deci înainte sau în preajma anului 1700 (p. 3). În acest timp se explică și menționarea orașului *Suceava* din Moldova și aceea a cuvintelor *cucuruz, meu* și *mălaiu*, precum și lipsa *Iașilor* și a cuvântului *mămăligă* (Hasdeu, p. 3—4, Crețu, p. 321).

Autorul păstrează dialectul, care este, evident, din Banat. Din cercetarea numelor de localități amintite în Dicționarul Hasdeu ajunsesse la convingerea că el ar fi „din regiunea Lugoșului“ (p. 5). Crețu, examinând din nou această parte din studiul lui Hasdeu, a stabilit cu mult mai multă probabilitate „că necunoscutul autor trebuie să fi fost, nu din Lugoș, ci din Caransebeș, pentru că cele mai multe din localitățile trecute în Dicționarul se găsesc prin pregiurul acestui din urmă oraș“, „unele însemnate chiar în manuscript ca fiind în ținutul Sebeșului“. Mai mult, se amintesc „locuri chiar din Caransebeș“, străzi, dealuri cu păduri, vii și isvoare de lângă oraș etc. Pentru aceasta i-a schimbat numele în *Anonymus Caransebesiensis* (p. 323).

Hasdeu găsește explicabilă scrierea acestui Dicționar în epoca dintre 1640—1700 și în regiunea amintită, care pe-atunci eră „teatrul unei remarcabile mișcări literare oarecum omogene, adică românește cu litere latine“, dar nu se rostește pentru paternitatea nici unuia din „actorii“ acestui teatru pe care-i cunoaște: *Ștefan Fogarasi, Mihail Halici* și *Ioan Viski*, ci îl adaugă la aceștia ca pe „al patrulea“, „ba încă cel mai prețios“, pe

¹ Cellalt scrie: „*Connotationes ex Adagiis-Anno Salutis MDCCLXX*“.

anonimul nostru. Anonim pentru că, considerându-și lucrarea numai ca o ciornă neterminată, nu iscălește nicăieri. Ceea ce a scris de-a curmezișul paginei 172 ar putea fi însemnarea unui nume oarecare al unui cunoscut pentru motive care nu ni se arată; în nici un caz însă nu poate fi numele autorului, care era Român, iar numele *Iacobus Olass*, cum cetește Hasdeu (p. 7) nu e românesc, nici nu arată origine românească. Într' adevăr descifrarea acestei însemnări pare să fie foarte greu de făcut din pricina că o parte e ștearsă cu mai multe linii. În urmare nici cetirea lui Crețu, *Köniv Olass* „carte românească“ (p. 323—4) nu e mai bună decât a lui Hasdeu. Mai întâiu ungurește ar trebui să se scrie mai curând *könyv* decât *köniv*. Apoi după firea limbii ungurești atributul ar fi trebuit să stea înainte. În sfârșit *olass*, adică *olasz* însemnează „italian“ (anonimul nostru scrie: „*Olos Italus*“). „Român“ s. „românesc“ ar trebui să fie *oldh*. Anonimul nostru scrie însă numai „*Rumen. Romanus. Valachus*“ (p. 366). Pe *oldh* nu-l are, iar *olak*, al cărui sens nu-l dă, e altceva. Lui Hasdeu care se gândea la Lugoj ca patrie a autorului nu-i convenea să presupună ca autor al Dicționarului pe M. Halici, care era din Caransebeș. N'avea altfel nici elemente de-ajuns ca să poată emite această ipoteză, pe care o amintește însă Crețu ca posibilă, tocmai în urma localizării în Caransebeș a originii autorului (p. 323).

Din examinarea ortografiei celor trei scriitori româno-calvini Hasdeu crede deci că nici unul n'ar putea fi autorul Dicționarului, care are „ortografia cea mai puțin ungurească“ (p. 7).

Într'adevăr însă ortografia, în urma tradiției, la toți este destul de confuză. Toți scriu *e = ä, î*, chiar și *i*; *a = ea, ia*; *o = oa*; *c și k = c*; *cs, ts și cz = č*; *cz, tz, cs, c = t*; *ds, gs = ĝ*; *s = ž* etc. Singura deosebire esențială între Anonimul nostru (care, cum e firesc într'o lucrare lexicografică are o ortografie mai unitară) și ceilalți este că el, afară de *s* și *sz*, pentru ș întrebuințează mai ales pe *sh*, care ar fi luat, după părerea lui Hasdeu (p. 7), nu de la Englezi, ci din grafia unor dialecte slave meridionale, ceea ce s'ar explică ușor în grafia unui Bănățean, care a putut să vie în atingere cu Slavii meridionali și, afară de grafia chirilică, mai cunoștea și pe cea germană cu *sch*.

Dar, adaugem noi, afară de ortografie și de faptul că nu sânt de origine din Caransebeș, mai avem și alte argumente îm-

potriva unei eventuale presupunerii că Ștefan Fogarasi și Ioan Viški ar putea fi autorii Dicționarului românesc-latinesc. Astfel:

10. Găsim în cărțile acestora cuvinte care lipsesc din Dicționar. Argumentul acesta însă, ce e drept, nu e hotărîtor, întru cât și în scurta odă a lui Halici găsim câteva cuvinte care lipsesc din Dicționar (*cunoștință fărtași, nimfă, doctor*).

Și într'adevăr lipsuri mai mici se pot explica prin imperfecțiunea Dicționarului care nu este încă terminat și mai ales, nu este redactat pe bază de cercetări sistematice, urmărindu-se cuvintele în texte, ci mai mult din memorie. Cuvintele care se găsesc la Fogarasi și Viski, dar lipsesc din Dicționar, sînt însă mult mai numeroase decît să putem trece cu vederea acest fapt.

În Catehismul de la 1648 al lui Fogarasi se găsesc: *adevăr, adevărat, (adeverî, adevărare, adevărătură; adeverit), apostol, conj. au, aieve, adunare, blând, bătaie, bintătluî, bintătuială, beserecă, botegiune, biciluială, bogătate, ceremonie, cel, cea, cest, ceastă, ceî, cinsti, cinste, derept, drept, Dumnezeu, descumpără, dihanie, descălecă, domoli, după, deplin, dobândi, dobitoc, d'a-fietele, d'a-fire, faptă, fundamentom, făgădui, făgădaș, făgădășlui, furtușag, față, hiclean, ispesenie, ispesi, idol, ġutruială, jirtvăluî, chiuзд, chiuzluitură, cuntini, nemzat, nălġie, netare, roditură, sacramentom, tăgădui, ului, uzbei etc.*

În Psaltirea de la 1697 a lui Viski: *adevăr, (adevărare, adevărătură etc.), alalt, alnic, alnicie, aleșui, (la A. numai leșui), astrupă (< astrucă + astupă), batgiocuros, biu (de biu), biușag, băjenar, băjenărie, baljam, betegșig, beteji, blaț (la A. numai blemaș), blând, blânzie, budușlui, budușluitură, căină, cășună, cărpit, cărună și coronă, ceruresc, cet (< lat. quētus, -a, -um = quietus, -a, -um), chide, chit (pește), citeră (= „ceteră”), credinți și credunți (< lat. credentes), cucerni și cucerniei, cunoaște, cunoștinți (< lat. cognoscentes), cunteni, curăciune (< lat. curatio, -onem) cutropi, cuviños, defăimă, d'a fete, d'a fetile, d'a fietele, depreună, derept, drept, descumpără, descumpărător, dihanie (= „duh”), dregătorie, dzicătoare, făgădui, făgădaș, feiedelm, foglu și făglu, formăluî, fundament, fundăluî, furis, golămb, greime, ġutruî, hiclean, hiclenie, îmmă (= „mamă”), înderege (= „îndreptă”), înfrămșă, îngădui, îngăduitură, îngreoniă, învingatură, ispăsenie, jirtvuî, jirtvuială, jirăvă (= „jărtfă”), lărgământ, leun s. (= „leu”; la A. numai leu), lăutaș, leșuitor, letni-*

cie, mărădic, mǎrguire (= „murguire“), marhă, matcă (= „mireasă“), medinișă, mântui, mijlocin (scris: „millocsin“), năsălnic, nat, nești[i]nții (< lat. nescientes), nemântuire, nemzat, netare, nevinovăciune, niștotă, nișlot, niștotoș, niștoși, nulime, obrici, ocăuire (< ocă), olat, oraș, orându, orândolă, orbăciune, paradiciom, parduț, păși, pocăință, ponoslăli, poroboc (la A. numai fem. poroboacă), porobocie, postropi (= „stropi“), povon (= „păun“), povon, povoaie (= „povoiu“, „povoaie“), povoni, prescaviță, prietnic, previnde, putregiune, sărbatec și sărbătec (= „sălbatec“), șirav (= „firav“), scumpără, soșesc adj., spinicel, siromănătate, slăbăciune, stăni, stăniuri (= „stan“), strânște s. strânțe, stărvină (scris: „sztervine“), sus-stă, turbă, tunec, tutinde, tundine, tutindine, țarmure, țetuș (= „chit“), vernic (vernici, vernicie, nevernic etc.), vânăta, viteaz, ului, unicorn, unicorniș, unsură, uzbekală, zuză, zuzii, zuză ș. a.

20. Au rostiri deosebite:

Fogarasi — Anonimul: brân — brău, frânt — frânt, frântură — frântură, sgăb — zgăv etc.

Viski — Anonimul: aseme — asemene, cet — încet, fră (passim) — fără, fomele — femeie, fun — fân, încelui și celui — celui, mirag — mirac, nădăjlui — nădăjdui, omestui, emestui — omesti, postui — posti, poturnică — potroinic, sânti — svinți, soclui și suclui — suclui, taptă — taftă, urșanic — urșinic etc.

În schimb avem numeroase argumente pentru paternitatea lui Halici.

10. Am văzut că particularitățile dialectale și datele geografice din Dicționarul ara'ă Caransebeșul ca patrie a autorului, care trebuie să fi fost Român, judecând după bogăția și chiar și înfățișarea Dicționarului¹. Halici este „nobil român din Caransebeș“ și accentuează acest fapt ori de câte ori i se dă ocazie, fiind mândru de orașul în care s'a născut și a copilărit². În

¹ Cf. cum se înfățișează d. p. dicționarul scris de italianul Silvestro Amelio, ap. O. Densusianu, *Grai și suflet*, vol. I, fasc. 2, București, 1924, pp. 300—311.

² Iată câteva dintre particularitățile dialectale ale Anonimului:

a) *Ń păstrat*: kuny „clavus“ 348, kelkeny „calcaneus“ 345, kelony „camiaus“ 345, luponye 351, plcziganye 360, vinje „vinea“ 378, ungunonye 379 etc. (cf. ap. Fogarasi *kleile*).

b) Consonante muiate: *enkalfek* „cons[c]endo equum“ 337; *funye* „funită“ 340, *fenye* și *fenyle* „pigrizia“ 350, *ménye* „cras“ 352, *ményeke* „manică“ 352,

schimb Fogarasi și Viski nu erau Caransebeșeni și după toate aparențele nici Români de origine.

20. Faptul că în Anonim întâlnim expresiunile *pekatul neszkutului* „peccatum originale“ 359, *christineskume* „christianus-fio“ 333 și că de-asupra titlului s'a pus semnul crucii, nu dovedește de-ajuns că autorul trebuie să fi fost catolic, cum crede-los. Siegescu, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, XXIX (1905), pp. 77—80. Halici își începe doar testamentul său cu invocarea Sfintei Treimi. Apoi crucea a putut fi pusă și ulterior de călugărul franciscan în mâna căruia a ajuns manuscrisul. Și *pekatul neszkutului* este adaus ulterior. Dar chiar și dacă n'ar fi fost adaus ulterior ori ar fi fost adaus de însuși autorul, acesta putea să intercaleze în dicționar termeni pe care îi auzeă ori cetea, fără considerare la confesiune. *Creștinescu-mă* nu este decât o formă greșită ori mai puțin obișnuită în loc de *creștinez*, iar forme de acest fel se mai găsesc și altele la Anonim, cum voi arată într'alt loc. În sfârșit tatăl lui Halici, de și reformat, știm că în-trebuință, în notele sale, numirile catolice ale sărbătorilor, iar însuși Halici a fost crescut într'un spirit foarte religios.

30. Se pare că nu este numai o întâmplare că manuscrisul Anonimului apare în 1742 tocmai în Sibiiu, locul unde rămăsese biblioteca lui Halici, care trebuia să fie predată, în baza dispozițiilor testamentului acestuia școlii reformate din Orăștie. El a putut să rămână în grija vreunui prieten de la care a ieșit la iveală mai târziu.

40. Halici a trăit chiar în timpul când se crede că s'a scris Dicționarul Anonimului din Caransebeș. Dintre ceilalți doi Caransebeșeni, la a căror paternitate ne-am mai putea gândi, unul a trăit și a lucrat înainte de 1640, anul de la care încoace se poate dată Dicționarul Anonimului, al doilea n'a scris nimic românește, semn că n'avea interes pentru limba sa maternă.

Cel dintâiu, Gheorghe Buitul s'a născut pe la sfârșitul secolului XVI. Pe la 1610 a studiat în Viena. Ca preot catolic a suferit mult pe timpul persecuțiilor pornite împotriva catolicilor supt G. Báthori. La 1619 Ștefan Csiky, episcopul ales al Ardealului, îl recomandă cardinalului Borghese din Roma: *nlegru* „niger“ 380, *penye* „panis“ 359; *szkutyek* „fascie“ 369, *povestje* „concio“ 362, *vinjere* „venus, veneris“ 378; *cstrbintele* „aestus“ 332; *skilkesk* = „scâlpsc, șclipesc“ 369. Păstrării dialectului trebuie atribuite și nume-rousele sărbisme din Anonim.

„Praesentium latorem, Georgium Buitul, caransebesiensem, transylvanum, quem ab incunabulis fere et enutrivi et artibus liberalibus disciplina institui, Illustrissimae ac Reve[re]ndissimae Dominationi Vestrae quam maxime possum commendo“, pentru a fi primit în *Collegium germanicum et hungaricum*. „Praefatus juvenis, studiis, cogente illum summa corporis infirmitate, interruptis, cum Vienna ad me in Transsylvaniam profectus esset, ingentes perfidia haereticorum et capitali in catholicos odio Gabrielis Bathori, principis Transylvaniae, tumultus exorti, persecutio non paucis verbis explicanda catholicos omnes invasit, cumque ego cum nonnullis aliis fuga vitam salvassem, in manus host[is]um incidit, omnibus suis spoliatus aliisque ignominiis affectus, vix manibus eorum ereptus est, atque delituit quamdiu species aliqua tranquillitatis catholicis redderetur. Tumultu sedato, nihil ipsi magis fuit quam ut catholicis fere omnibus sacerdotibus privatis in divinis ac aliis piis christianae religionis exercitiis subveniret, quod aliquot in locis summa industria ac labore magno suae patriae commodo praestitit; novissime duobus et amplius annis Albae-Iuliae, in Metropoli Transylvaniae, non solum iuventutem regni illius liberalibus disciplinis erudivit, sed etiam, absente reverendo, patre Stephano Szini S. J., sacerdote sacris concionibus populum in publico instituit. Cuius rei amplissimi testes sunt proceres ac barones catholici Transylvaniae qui saepe numero concionibus eius interfuerunt... Datum Iaurini, 15 Septembris a. D. 1619...

Stephanus Csiky, electus episcopus Transylvaniae.

(Bibl. Batthyáni din Alba-Iulia, ms. K³ IV²; copie din Bibl. Borghese din Roma)¹.

G. Buitul tipări în 1636 Catehismul lui Canisius tradus în românește, cum apare dintr'o notiță de supt data de 1636 Febr. 2 din *Efemeridele* colegiului iesuit din Tyrnavia, ținute de George Dobronoki, în care se scrie: „... Accepi a Karan Sebes a nostris patribus catechismus P. Canisii e latino in linguam Valachicam imprimendum Posonii opera P. Iacobi Nemethi².“

¹ N. Iorga, *Studii și Documente XIII, (Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene II)*, pp. 235—6; cf. și Szeredei, *Notitia Capituli Albenensis* pp. 228—230. *

² *Arch. f. siebenb. Landeskunde*, N. Folge, XIX, p. 629. — N. Iorga, *Socotelele Brașovului* în *AAR*, XXI ist., p. 187. — Bianu—Hodoș, *Bibliografia rom. veche*, I, p. 532.

Ediția a doua a acestui Catehism se tipări în Cluj la 1703, cu siguranță după moartea lui Buitul. Titlul acestei ediții este: „Catechismus, Szau Summá Krédinczéi Katholicsést. R. P. Petri Canisii. Doctor Szkrip: szvent den Rendul Szociéy luy Issus. Entorsz pré limbá Rú[m]enászke, dé R. P. BUITUL GYURGS, Doct: Szkrip: szvente den ácselás Rend. Akum de isznove tiperit Ku oszirdie R. R. P. P. Szociéy luy Issus Si Inkinát entru csinszte. Illustrissimi si Reverendissimi Atianazie, Den Milá luy Dumnezeo, si szkaunuluy Aposztelészk (sic) Archi-Episcopuluy, de czárá Ardaluluy; Asidire si szvetnic maj dän Leuntru al Ennelczátuluy Emperat. Tiperit en Klus en Anul Domnuluy 1703!.”

Dacă de ortografia acestei a doua ediții nu mai putem țineă socoteală la stabilirea unei eventuale identități de autor, nu putem trece cu vederea însă că și în acest scurt titlu avem unele cuvinte care lipsesc din Anonymus: *Catechismus*, *Katholicsest*, *Rendul*, *entorsz* cu sensul de „tradus“, *isznove*, *apozsteleszk* (sic) sau *apoztloeszsk*, *szvetnic*, *ennelczatuluj*, *Emperat*. Firește nici această lipsă nu poate fi hotăritoare, Dicționarul Anonimului fiind ne-complet, dar vorbește mai mult faptul că pe Buitul nu-l mai întâlnim după 1636 și nu găsim ce l-ar fi îndemnat să scrie un dicționar român-latin când propaganda pentru catolicism îi răpea tot timpul².

Al doilea, Gavril Ivul, s'a născut în Caransebeș în 25 Martie 1619. În 21 Octomvrie 1637 a intrat în ordinul Iesuiților în Cașovia. Clasele superioare le-a terminat în Gratz. După câștigarea doctoratului a fost 6 ani profesor de filosofie în Cașovia și Viena și 20 de ani profesor de teologie. În calitate de secretar al ordinului a lucrat 12 ani. Pentru marea lui știință eră foarte mult cinstit nu numai de episcopi, ci și de însuși Rákóczy. A murit în 18 Aprilie 1678 în Cașovia. Departe de locul de naștere și de frământările de-acasă n'a încercat să scrie nimic în limba desprețuită a mamei sale, deși lucrările lui filosofice și teologice scrise latinește sânt destul de numeroase: 1^o. *Propositiones ex universa logica*, Viennae, 1654. — 2^o. *Poesis lyrica*. ibid 1655. — 3^o. *Philosophia* . . . Praes. Gabr. Ivul, ibid. 1655. — 4^o. *Philosophia*

¹ Bianu-Hodoș, o. c., I, p. 447 după Szabó, *Régi magyar könyvtár*, II, p. 586.

² Asupra lui Gh. Buitul. cf. mai pe urmă A. Bitay în *Dacoromania*, III, 789—792.

Novella ... Cassoviae, 1661 (Zagreb, 1663). — 5^o. *Theses et Antitheses Catholicorum & Aatholicorum*. De Visibili Christi In Terris Ecclesia. Ex Solo Verb. Dei. Publicae dissertationi propositae ... a R. D. Ioanne Debrödi, ... Praeside R. P. Gabriel Ivul ... Cassoviae, 1667. — 6^o. *Historica Relatio Colloquii Cassoviensis De Indice Controversiarum Fidei*, Praeside R. P. Gabriele Ivul ... Respondente Stephano Renyes Varadiensi ... habiti, cum Dn. Elia Louivero ... & M. Isaaco Zabanio ..., Anno 1666 die 25 Iunii tota; & 26. usque a meridiem. Bona fide & conscientia inculcata a Scriptoribus in Actu dispositionis excerpta & in iudicium Lutheran. ac Pontif. a Confessore Veritatis Anno C. 1679 exhibita (Cluj, 1679). Unii îi mai atribue, pe nedreptul însă, și *Lapis Lydicus*, Cassoviae, 1671¹⁾.

5^o. Avem o indicație că pe Halici l-a putut preocupă ideea unei lucrări lexicografice de felul Dicționarului anonimului nostru. Am văzut că, începând din toamna anului 1664, Halici a fost coleg de școală cu Páriz Pápai. Am mai văzut că acesta încă de pe băncile școlii începuse să adune material pentru un dicționar de felul celui ce a publicat mai târziu. Cum Halici era mai bătrân decât Páriz Pápai, trebuie să ne punem întrebarea dacă nu cumva acest din urmă a ajuns la ideea de a-și scrie dicționarul tocmai fiindcă vedeă pe prietenul său mai mare, și probabil mai puțin ocupat cu ale școlii, lucrând ceva asemănător. Halici ar fi început cu partea românească pentru că aceasta reclamă o muncă originală, era mai greu de făcut și cerea timp mai îndelungat, neavând nimic înaintea sa. Pentru partea latino-română, dacă ar fi vrut și ar fi ajuns să o scrie, urmă să traducă unul sau să compileze traducând câteva din dicționarele cunoscute ale timpului.

Această presupunere este făcută pentru cazul că Halici ar fi murit îndață după 1674. Dacă însă a trăit până pe la 1712, o influențare reciprocă a lui Halici și Páriz Pápai în privința lexicografică ar fi și mai probabilă, date fiind prietenia dintre ei și însușirile lor înrudite de poeți și savanți umaniști.

6^o. Cel ce a făcut Dicționarul anonimului din Caransebeș știa perfect latinește. Am văzut că Halici încă din liceu putea să versifice desăvârșit în această limbă. Mai târziu cunoștințele lui de latinește se vor fi îmbogățit și mai mult. Cu aceasta, firește,

¹ I. Szinyei, *Magyar írók élete és munkái*, vol. V, fasc. 1, Budapest, 1896, p. 238, unde se dă și întreaga bibliografie.

nu vrem să spunem că d. p. Buitul și Ivul n'ar fi știut atât de bine latinește, încât să nu fi putut face tračucerea latinească a Anonimului. Vrem să spunem numai că o putea face și Halici. Vor fi putut-o face poate și Fogarasi și Viski. Acest din urmă știa doar și grecește.

7^o. Deși textul ce-l avem în facsimile din Anonim este foarte redus (o pagină din litera B) și astfel comparația nu o putem face decât pentru o parte din litere, și cu toate că felul de a scrie al lui Halici e foarte variat de la o poezie la alta, după cum ține pana și desemnează inițialele, totuși putem constata o mare asemănare între scrisoarea cursivă din câteva poezii ale lui Halici de când eră în Sibiiu și aceea a Anonimului, nu numai în privința înfățișării generale, ci și a scrierii majusculilor, mai ales a lui B, R, L și V. O asemănare atât de evidentă, după un interval de mai mulți ani, a scrisorii nestatornicite a studentului Halici cu aceea a Anonimului, nu poate fi atribuită decât în parte școlii caligrafice a timpului. Asemănarea dintre scrisoarea cursivă a studentului Halici și aceea a Anonimului e mult mai mare decât asemănarea dintre scrisoarea cursivă și aceea desemnată din unele poezii ale lui Halici și mai ales aceea deosebit de îngrijită și mai așezată din testamentul său. Această împrejurare ne face să credem că Dicționarul anonim a trebuit să se scrie cu vre-o 5—6 ani înainte de testament, scrisoarea din el fiind forma de tranziție de la scrisoarea cursivă de student la aceea definitiv statornicită a testamentului.

8^o. Autorul anonim al Dicționarului românesc-latinesc avea grafii și rostiri obișnuite numai la cei ce au studiat în școli săsești și au avut contact mai îndelungat cu Sașii, iar Halici se știe că a studiat la Sașii din Sibiiu.

La stabilirea acestor particularități însă trebuie să fim cu mare băgare de seamă. Anume o seamă dintre grafiile și rostirile, care ni s'ar putea părea săsești, pot să fie nu atât ale Anonimului însuși, cât mai mult o moștenire din tradiția grafică ungurească, sau latino-ungurească. Astfel de pildă scrierea lui s cu z este proprie celei mai vechi scrieri ungurești și este luată de la Italienii din regiunea Veneției. cei dintâiu dascăli ai Ungurilor în arta scrisului¹. Variarea lui z cu s și sz poate fi deci

¹ Cf. Volf György. *Kiktől tanult a magyar irni, olvasni? (A régi magyar orthographia kulcsa)*, vol. XII, Nr. 6 din „Értekezések a nyelv- és szépirodalom történetéről”.

numai amestecarea felului de scriere inai vechiu cu cel nou, introdus prin secolul XVI. Tot așa poate fi și amestecarea scrierii unor vocale în rostirea cărora este deosebire de un grad (*o — u, o — a, e — i*, etc.; scrierea lui *č* cu *cz, cs, ts, tz, ci, ce*, ori chiar cu *ch*; a lui *ž* cu *s, sh* și *z* etc.)¹.

Se știe apoi că cele dintâiu tipografii din Transilvania au fost întemeiate de Sași: în Sibiiu (a. 1529), în Brașov (Honterus în a. 1535, iar secția cu chirilice a lui Coresi în a. 1559—1560), în Cluj (Helt s. Heltai în a. 1550), în Oradea (Raphael Hoffhalter în a. 1565) și în Alba-Iulia (unde s'a mutat Hoffhalter, în 1568). Atelierele volante cu chirilice din Sebeșul-săsesc (1580) și Orăștie (1581—1582) nu au fost decât deplasări parțiale din atelierul lui Coresi, în cazul din urmă sub conducerea lui Șerban, fiul lui Coresi, acum „diacu și meșteru mare a tipareloru“, și a lui „Marienŭ diacŭ“². În acestea s'au tipărit cărți, atât ungurești, cât și românești, nu numai din inițiativa Sașilor, ci și a Ungurilor calvini și cu tendențe calvine. Dintre cele românești așa au fost: „Tâlcul Evangheliilor“ și „Molitvenicul“ românesc tradus și tipărit după „Agenda“ lui Heltai în 1564 cu cheltuiala lui Forró Miclăuș³, „Cartea de cântece calvino-unitare“ tipărită pe vremea lui Pavel Tordasi, „Paliia“ tipărită în Orăștie la 1581—1582 și tradusă după „Biblia“ lui Heltai și o ediție contemporană a „Vulgatei“⁴.

Am arătat apoi altă dată că în cele dintâiu tipărituri românești se pot recunoaște o seamă de săsisme. Ele pot să vie parte de la traducători, parte de la culegători, care vor fi fost Sași. Nu cunoaștem ediția I a Catehismului luteran de la 1544 care a putut să fie tradus de însuși Philippus Mahler-Pictor. Dar că

¹ Cf. Ballassa József — Simonyi Zsigmond, *Tűzetes magyar nyelvtan. I. Magyar hangtan és alaktan*, Budapest, 1895, pp. 196—210; Simonyi Zs., *A régi nyelvemlékek olvasásáról* în „Magyar Nyelvőr“, VIII—1879, pp. 482—487; IX—1880, pp. 3—10, 53—56, 102—107; Zolnai Gyula, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, 1894, pp. 10 ș. u.; Balassa J., *Hogy hangzott nyelvünk az Árpádok korában?* în „Magyar Nyelvőr“, XXV—1896, pp. 58—69, 151—159; Szinnyi József, *Középkori nyelvemlékeink olvasása* (discurs academic și răspuns la lucrarea precedentă).

² Cf. Mario Roques, *Paliia d'Orăștie (1581—1582)*, I, p. XVIII—XIX.

³ E. Dăbănu, „Răvașul“, VI (1908), pp. 168—181; Veres Endre, *Erdély-és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok*, (1544—1808), Cluj, 1910, pp. 10—12.

⁴ Cf. Mario Roques, *o. c.*, p. XXXII—LII.

acei „creștini oameni buni“ care „au scos“ „zece cuvinte și Tătălău nostru și credința Apostolilor“, deci ediția a II-a tipărită în Brașov la 1559—1560 a Catehismului luteran, au fost Sași ne arată fără îndoială particularitățile de limbă ale acesteia (cf. *Dacoromania*, III, pp. 922—927). Săsisme au existat și în traducerea Evangheliarului „scoasă“ de aceiași „creștini oameni buni“. Ele au dispărut în cea mai mare parte, deși nu fără urmă, în copia lui Radu de la Mănăcești, precum și în tiparul și pe urma corecturilor lui Coresi (cf. *Dacoromania*, III, pp. 499—500 și 922—927). O altă traducere a Evangheliarului, „Evanghelia slavo-română“ de la Petersburg, ne arată în mod evident cum s'ar fi înfățișat ca limbă „Tetraevanghelul“ lui Coresi fără înlăturarea săsismelor și a particularităților dialectale (cf. *Dacoromania*, III, pp. 500 și 916).

Dar toate aceste lucrări, ca și „Tălcul Evangheliilor“ și „Molitvenișul“ de la 1564 și Paliia de la Orăștie de la 1581—1582, erau tipărite cu chirilice și n'au putut influența grafia Anonimului nostru. Singura carte care l-a putut influența a fost „Cartea de cântece calvino-unitare românești, tipărită cu litere latine și ortografie săseasco-ungurească pe timpul păstoririi lui Pavel Tordasi de Heltai ori (ceea ce este mai puțin probabil) de Rudolf Hoffhalter. Cum am arătat și mai nainte, această carte a fost copiată și adausă de mai mulți înși în secolul XVII, tocmai în regiunea Caransebeșului. În urmare a putut să-i fie cunoscută și Anonimului. Același lucru îl dovedesc și o seamă de cuvinte care se găsesc atât la Anonim, cât și la Viski: le aveau amândoi din același izvor, fie direct, fie din graiul zilnic în care intraseră pe urma întrebunțării în biserică a cântecelor calvino-unitare.

Se știe însă că Heltai nu știa nici ungurește bine și în urmare s'a simțit nevoit să-și justifice greșelile de limbă ungu-rească în prefața lucrării *A részegségnek es tobzodásnak veszedelmes vóttáról való Dialogus*, tipărite în 1552, în această formă care tradează pe Sasul care rostește *t* în loc de *d* și *s* în loc de *z*: „Kerem ezokáert te kegyelmedet ió néuen vegye: es ha szinte tiszta magyarságal irva ninchen, te Ke gyelmet (*sic*) meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmet (*sic*), hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt (*sic*) e keueset tizenhat esztendeig tanultam. Az **W**r Isten te kegyelmedet az igaz hitben meg tarcha. Amen“¹

¹ Cf. Z. Ferenczi, *A kolozsvári nyomdászat története*, Cluj, 1896, p. 7.

(= „De aceea te rog pe DTa să o primești bine: și dacă nu este scrisă tocmai curat ungurește, DTa să ierți, pentru că știi bine că după limbă sânt Sas și puținul ce-l știu l-am învățat în curs de șasesprezece ani. Domnul Dumnezeu te țină pe DTa în credința cea dreaptă. Amin“).

Iar mai mult decât el nu vor fi știut nici culegătorii lui. După limbă traducătorul celor 4 foi păstrate din „Cartea de cântece calvino-unitare românești“ nu pare să fi fost Român¹, și editorii ei, după toată probabilitatea greșesc când bănuiesc că ar fi fost însuși episcopul Pavel Tordași². Firește, nu putem spune cu siguranță nici că ar fi fost Heltai, ori, cum este mai puțin probabil, chiar Rudolf Hoffhalter. Dar haina săseasco-ungurească a celor 4 foi îi aparține unuia dintre acești doi, anume acelaia în tipografia căruia s'au tipărit.

Numai de la un Sas, nu de la un Ungur, poate veni confundarea consonantelor sonore cu cele nesonore în măsură așa de mare cum se găsește în cele 4 foi (*iszpava* = „izbavă“, *puna* = „bună“, *kopori* = „coborî“; *creszucy* = „credzuți“, *departasze* = „depărtează“, *dereptasze* = „dereptează“, *szkriasze* = „scriază“, *enpakasze* (tipărit greșit: *enoakasze*) = „împăcădă“, *lucratze* = „lucrează“, *kreczucy* = „credzuți“, *szlobotzy* = „slobodzi“; *pe-szaszke* = „păzască“, *obrasze* = „obrază“, *assatz* = „așa-s“, *planczem* = „plângem“, *szaczecyle* = „săgețile“, *szenczele* = „sângele“, *szluczilor* = „slugilor“ alături de *envingsze* = „învinge“, *adczuturu* = „agiatoru“, *uszbaitu* = „uzbăitu“, pot fi și grafii vechi: *syz* = „dzis“, *szuz* = „sus“, *deszkizu* = „deschisu“ s. „deșchisu“, *zeu* = „său“, *zei* = „săi“, *zau* = „s'au“, *grisa* = „grija“, *gristor* = „grijitor“, *doseneste* = „dojenește“, *soltaru* = „joltaru“ alături de *szluzeszku*).

Săsească este și dispariția lui *i* de la sfârșitul cuvintelor (*mar* = „mari“, *omen* = „oameni“; cf. însă și *omeny*).

Sânt mai curând săsești decât ungurești: reducerea diftongului *ea* și *ia* în *a* după *n*, *l*, chiar și *r* (*allan* = „alean“, *deminatza* = „demineața“, *desztaga* = „desleagă“, *feraszke* = „ferească“, *hitlanul* = „hitleanul“, *na* = „ne-a“), confundarea lui *o* cu *u*

¹ Ca să dau un singur exemplu: Un Român n'ar fi putut face greșala de a scrie *părăție-ți* și *feritură-ți* în formele: *pereczeszk* și *feritureszk*, iar pe *împărătești* — *enpereczeszk*.

² *Sztripszky*—Alexics, o. c., p. 144.

(*no* = „nu“, *bona* = „bună“, *deszcomparas* = „descumpărași“, *szkomparator* = „scumpărător“, *engrupare* = „îngropare“ etc.).

Poate fi atât săsească, cât și ungurească (în nici un caz însă nu slavă) în *Cartea de cântece calvino-unitare* redarea lui *y* cu *w* (*iew* = „ieu“, *rew* = „rău“, *tew* = „tău“, *zew* = „zău“) și cu *l* (*kalte* = „caută“).

Săsească, ungurească ori redarea grafică a unei rostiri provinciale poate fi scrierea lui *o* cu *ome* = „oame“, *omen*, *omeny* = „oameni“, *more* = „moară“, *morte* = „moarte“, *nosztra*, *nosztre* = „noastră“, *nopte* = „noapte“, *porte* = „poartă“, *szorele* = „soarele“, *tote* = „toate“ etc.) și a lui *ă* cu *e* și *î* cu *i* după *r* (*rew* = „rău“, *pogori* = „pogori“, *kopori* = „coborî“). Scrierea lui *ă* și *î* într’alte împrejurări cu *a*, *e* și *ae* este rezultată din lipsa unui semn grafic corespunzător (cf. *pagany* = „păgâni“, *panae* = „până“, *aembla* = „îmblă“, *kaentecze* = „cântece“, *lenge* = „lângă“, *mena* = „mână“, *ke* = „că“ etc.).

Intemeiată fiind tradiția în această direcție nu trebuie să ne mirăm dacă la scriitorii calvini, de pildă la Viski, alături de grafiile despre care am spus că pot fi și ungurești, cu toată înnoirea sistemului grafic, mai găsim presărate în câteva locuri specimene grafice ca: *fun* = „fân“, *punye* = „pâne“, *kjacze* = „ghiață“, *ludsi* = „luci“, *mirag* = „mirac“, *pecziau* = „păziau“, *opjele* = „obiele“, *viedzuitor* = „viețuitor“. Ele pot fi rămășițe ale textului vechiu care se copia.

Prin păstrarea în parte a acestei tradiții se pot explica și unele din grafiile Anonimului¹. Dar nu toate. Să le examinăm deci puțin!

a) Am amintit că Hasdeu credeă că scrierea cu *sh* a lui *ș* este „luată nu de la Englezi, ci din grafia unor dialecte slavice meridionale“ și trimitea la Katancsih, *De Istro ejusque adcolis*, Budae, 1798, p. 283². Fără îndoială în Banat ar fi explicabilă

¹ Cât de variate sânt grafiile pe care le-a pus tradiția la îndemâna Anonimului, care nu se prea putea orienta în ele, ne arată faptul că de ex. *ș* este scris în vreo 6 forme (*cz*, *c*, *z*, *tz*, *csz*, *cs*). Uneori chiar același cuvânt este scris în două sau mai multe forme: *mulzany*, *multzeny* „Deo Gratias“ 354, *multzenesk* „ago gratias“ 354, *nemczesek* „Germanicus“, *nemzeshte* „Germanice“ 355 etc. În *pivnicsze* „cellarium“ 361 s’a contaminat grafia *cz* (*pedurecz* „sylvestris“ 359 etc.) cu *cs* (*fecsarnik* „hipocrita“) 338.

² *Columna lui Traian*, X — 1883, p. 415.

influența sârbească. Dar această influență s'ar reduce din punct de vedere grafic numai la această particularitate. De altă parte acest fel de a scrie eră obișnuit și la o seamă dintre Sașii din Ardeal, și anume tocmai în regiunea Sibiului unde-și făcuse Halici școala latino-germano-ungurească, pe care pare a o fi urmat și Anonimul care, cum vom vedea mai încolo este atât de lipsit de cultura sârbească, încât confundă unele slove chirilice cu litere latine. Anonimul a putut să ia deci această particularitate de la Sași. Dau mai jos două documente care dovedesc această afirmațiune.

Catastif de lucruri, 1803 (Arhiva românească a companiei Grecilor Sibiului).

1 tabekieriu sau piksis de marmure..., lotsi de csipke de aur..., 1 rokie ku spetsel..., 1 d^o de kreditor lilafarb.... d^o de kragel alb..., 1 shadron negru..., 1 kirpe de buzunariu..., d^o de poloner..., 1 shurtz de dindul ku pantliksi kusut..., lepedee grase de kulkare, 6 kindee suptziri 1 plapome de atlatz, 1 d^o de karton..., 1 parizen verde..., 1 kort de ploae de mushame verde, 1 muzser ku zdrobitor..., 1 temeiernitze de arame..., 1 troake de soponit, 1 blid de zup..., 2 seleritze..., 1 tier mik de kopii..., 1 krupetoriu...

(N. Iorga, *Studii și Documente*, vol. XII, *Scrisori și inscripții ardelenе și maramureșene I*, București, 1906, p. 146).

Din protocoalele Scaunului Sellște (jud. Sibiu), copie, a. 1826.
(Arhiva orașului Sibiu).

Prja csinstite Comisie in Poretyaszke nooo mult milostive Sztepone.

Noi Opinkari kare am tejat Si akum teem Opints de njam pomenit dela Mosi Si dela sztre mosi nosztri ku atseszt Mestesug, in Szeliste, de njam hrenit Shi nia[m] pletit Daria en Poratului. Shi pone acuma nam avut nitse o szuperare nitse Porint'zi nosztri shi niam putut hreni, jare acuma de vro kitzva Ani, niau dat Porunke Czehu Kellarilor Dela Sibii ka noi mai mult sze nu fim szloboz a mai false Opints deatselja ku Poru, acuma noi avend átsel putzin Mestesug. shi dela atseszta ne opreste de unde njam Hrenit Kaszele shi Copii nosztri shi niam pletit Daria in Neltzatului en Porat szintem peritz de tot ke alt Mestesug nu stim ku (sic) atsela lam avut dela Porintzi nosztri de kind niam pomenit shi nu ni au mai oprit nimenja. Dare dake nu ne vrea ne engedui ca sze fatsem si sze vindem Opints, de atsele ku Poru, sze ne kepetem engeduire a lua Shi noi Poro de pe kei sze avem si noi Mestesug a ne pute czinia Kaszele shi copii noasztri (sic) ka sze putem trei dupe cum au treit Mosi, Shi Porintzi nosztri. Pentru atsa foarte umilit Sheluim la Pria mult milostiva Shi merita Commiszie, en Poretyaszke a sze milosztivi Shi a keuta ku Oki milostivj la Szeretsia Shi la nepu-

tintza nooztre numai enkit va lumina Dumn[e]zeu ku mare Dreptate. ~~Sa~~re-
munind entru toate aszkultetori mai mits plekatz asteptend o milostive
mengeere.

Szeliste d 13 December [1]826.

in fatza mia Dsudele	Dumitru Hantsu	do
Dumitru Bortsa Szeliste	Ion Csergeu	do
Mihai Buda Surat	Nicolae Hantsu	do
Opre Poppa Surat	Thoader Hantsu	do
Dumitru Hesigan do	Ioanes Szkitya	do
Opre Cipare do	Dumitru Lazar	do
Veszelié Dederlat do	Ion Mikleus	do
Ion Popa do	Aleman Muntján	do
Nicolae Popovits Note[r]	Coman Kup	do
Dumitru Stefle Opinkari	Opre Coma (sic)	do
Stan Besu Opinkari	Opre Gosa	do
Ion Popa do	Coman Hantsu	do
Aleman Hantsu do	Szavu Zemone	do
Ion Poppa do	Surka Surka	do
Dumitru Miron do	Nicolae Demetild	do
Opre Moga do	Lupe Thipuritze	do
Ioanes Gosa do	Dumitru Popa	do
Dan Hesigan do	Ilie Greku	do
Opre Kerate do	Nicolae Besu	do
Ion Dederlat do	Sztan Besu	do

Pe dos:

Meritei Shi prja leudatei Cszinsztei (sic) Commiszii en Poretesti
ku mare pleketsune sze dia

La

Szelistye.

b) Poate fi săsesc la origine **h** pus după o vocală pen-
tru a-i arăta aspirarea și lungirea: *preh* „minimum, valde“
362, *reh* în *perere reh* „dolor“ 359¹, alături de *re* „mala“ 364.

¹ Cf. săs. *Floh, Vieh* etc.; *zakêh* < *zeche*, I. Brenndörfer, *Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben*, Budapest, 1902, p. 55; apoi *Krahste* (= „creasta“) *kokoschului* Fuss, *Alphabetische Zusammenstellung* etc., în *Archiv des Ver. für siebenb. Landeskunde*, Alte Folge, III², Sibiu, 1846, p. 194, ap. A. Bena, *Limba română la Sașii din Ardeal*, Cluj, 1925, pag. 23; *Agah* (= „aga“), AAR., s. II, t. XXI ist., p. 229; *Tökelyi Imrêh* (= „Imre“) und *Balassi Imrêh*, N. Iorga, *Studii și documente*, I–II (*Socotelile Bistriței*), p. 51; *Pohten* = *Boten*“, *ibid.*, p. 35 etc.

Observ în acest loc că Hasdeu, *Cuv. d. bătr.* I, p. 98 ș. u. și p. 230 ș. u., a atras atenția asupra faptului că grafia cu *h* (*aflah* = „află“, *meh* = „mea“, *voleh* = „vale“ etc.), pe care a întâlnit-o și într'un manuscris iatin din sec. IX (*Revue des langues romans*, t. 7 – 1875, p. 10–11), se găsește în mai multe documente scrise cu chirilice în județul Muscel. Dî I. Bărbu-

Dar deoarece și Viski scrie *greh, reh*, putem să admitem că influența săsească nu s'a manifestat direct asupra Anonimului, ci la amândoi scriitorii avem de a face numai cu moștenirea unei grafii săsești-ungurești, obișnuite și în documentele latino-ungurești. Cât privește pe *mirh* „mirha“ și *mirhuiesc* „mirrha ungo“ 354, în acestea cred că avem de a face numai cu imitarea grafiei traducerii latinești.

c) Anonimul vine din regiunea unde se rostește *ainine* (= *anin, arin* cu metaplasma, cf. *carpin – carpine*)¹, rostire care aici ar putea fi și de origine săsească². Școala, conversația cu Sașii din orașele în care a putut să studieze, au putut să potențeze acest fel de rostire în gura Anonimului care, ori cât va fi încercat să o evite în scris, ne-a păstrat următoarele exemple de metafonie cu *i*: *hojse* „longurio“ 343 < ung. *hossza* (< *hosszú* „lung“); *medzerijke* „cicer sylvestre“ 352 = „măzărice“; *mozomajne* „spectrum, terriculamentum“ < ung. *mozomány, mozomány* 354, propriu o sperietoare „care se mișcă“; *potrojnijk* „coturnix“ 362 = „pătrunic“, „pătrunice“, (Ban.) „pătrănică“, cu metateză în loc de „păturnic“, „păturnice“, „păturnică“; poate și *verdajke* 377, dacă trebuie să cetim „bărdacă“ (cf. *venujala* „sus-

Ilescu, *Fonetica alfabetului cirilic în textele române în veacul XVI și XVII*, București, 1904, p. 466 ș. u. completează lista documentelor menționate de Hasdeu cu altele din Brașov și Oltenia (un „Cântec de Crăciun“ publ. în Gaster, *Chrest.* I, 136, un act din Târgu-Jiu, un „Liturgier“ din sec. XVII), combate părerea lui Hasdeu după care „țăraniii dintr'o parte a Muscelului pronunțau în sec. XVII — dacă nu... și astăzi...“ sau „însoțeau pe vocala cea finală de un fel de aspirațiune, pe care nu știau s'o scrie cu slove altfel decât prin χ “ (p. 99), și susține că e o „simplă manieră grafică“ venită la noi „prin influența literaturii sârbe“ unde uneori se întrebuință χ „de prisos“ în urma dispariției lui χ la pluralele genitivelor și locativelor. Curios mi se pare însă faptul că această particularitate se arată tocmai în regiunea în care se găsește și metafonie cu *i* înainte de *k'* și rostirea *a—a* în loc de *ă—a* (cf. *Dacoromania*, III, nota 2) și unde influența săsească a fost odinioară puternică. Fenomenul merită deci să fie cercetat din nou și mai de aproape, avându-se în vedere și alte documente în care se mai găsește afară de cele menționate, pentru a stabili legătura ce poate fi între el și rostirea și grafia săsească care a putut să-l producă. În special atrag atenția asupra unui document publicat de dl N. Iorga, *Studii și documente*, XII¹, p. 7, în care „Radulü Logf. Glinianul“ scrie în 15 Iulie 1695: „Adecă eu Ionî Imbarușü den satü den Bungaar (nume săsesc la origine: < *Baumgarten*!), împreună cu familia miah Anah... casah...“.

¹ G. Weigand, *Jahresbericht*, VIII, 273.

² *Dacoromania*, III, 505.

picio“ 377 = „bănuială“, *fenap* 338 = „fănar“, dovadă că Anonimul confundă cu literele latinești slovele chirilice ale textelor din care își notă uneori cuvintele).

Diftongarea cu *î*, prin „anticipația“ acestuia din palatala care-i urmează, nu este cunoscută în limba ungurească care a influențat în rândul întâiu pe Anonim. În această limbă este cunoscută numai „segmentarea“ („Brechung“) lui *é* și *ő* (*e* și *ö* lung), care fac impresia unui *e* desfăcut în două și sânt auzite de streini ca *ej*¹ (cf. *Beica* „nume de râu“ < *Béka*²; *Seica* „nume de vacă“ pe Valea Someșului < *szöke*, cf. și rut. *Sejka*³; *gheizăș* < *gözös*⁴; *caveiu* „cafea“ < *kávé*⁵. *Gheibe* „mârtoagă“ = *gheb'e* < *gebe*⁶, *Beici* < *Bécs*⁷ și *heighiu*⁸ „vie“ < *hegy* pot fi născute atât prin „anticipație“, cât și prin „segmentare“. În schimb ea este o particularitate caracteristică în rostirea și scrierea Sașilor⁹ și se găsește atât în graiul actual al Sașilor care încă nu și-au putut însuși o rostire românească desăvârșită, cât și în documente și scrieri vechi scrise de Sași atât cu litere latine, cât și cu chirilice. A tăgădui acest fapt după numeroasele exemple pe care le-am dat în *Dacoromania* III, pp. 487—497 și 915 (cf. și Lacea, *ibid.*, pp. 466—7) înseamnă a tăgădui evidența.

De altfel mai pe larg mă ocup de această chestiune într'un studiu aparte cu titlul „Diftongarea cu *î*“, în care urmăresc acest fenomen fonetic în dialectul dacoromân, începând cu cele mai vechi texte (scrise de Români ori de streini: Sași, Slavi, Italiani, Greci), precum și în dialectele aromân, megleno- și istroromân,

¹ Cf. S. Simonyi, *Die ungarische Sprache*, p. 134 și 138.

² G. Weigand, *Jahresbericht*, XXII—XXIX, p. 77.

³ A. Bonkáló, *Die ungarländischen Ruthenen in Ungarische Jahrbücher*, I, p. 337.

⁴ T. Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, București, 1925, p. 19/45 și 221; cf. și *ghezeș* p. 23/46 și 221.

⁵ A. Tiplea, *Poezii populare din Maramureș în AAR*. s. II, t. XXVIII lit. 440 și 518.

⁶ V. Stan, *Magyar elemek a mőcok nyelvében*, Budapest, 1905, p. 35.

⁷ I. — A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*, București, 1957, p. 41.

⁸ *Ibid.*, p. 50.

⁹ Cf. J. Wolff în *Programm-ul gimnaziului din Sebeșul-săsesc pe 1872/73 Sibiiu*, 1873, pp. 64—71 și cel de pe 1874—75, Sibiiu, 1875, pp. 45—46, 48—9, 63, 69, 70; G. Kisch, *Die bistritzer Mundart verglichen mit der Moselfränkischen*, Halle a. S., 1893, pp. 352—354—358—359; 362—363, 370; *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, pp. XLIII ș. u.; G. Keintzel, *Lautlehre der Mundarten von Bistritz und Sächsisch-Regen* (în *Archiv des Ver. für sieb. Landeskunde*, 175, 177, 178).

în comparație cu același fenomen fonetic din limbile romanice, limbile germanice, în special limba săsească, din limbile slavice și grecească, și discut toate observațiile expuse științific și obiectiv ale dlui Al. Rosetti din *Grai și suflet*, vol. II — 1926, fasc. 1, pp. 167—179, ca și pe cele neștiințifice și lipsite de metodă și obiectivitate ale dlui I. Bărbulescu din *Arhiva*. XXXII — 1925, No. 1, pp. 1—26, care nici măcar nu știe ce este și cum s'a născut diftongarea cu *î* (cf. p. 20, unde o „individualizează” ca „analogie grafică” sau „o nepricepere, din incultura literară, a scriitorului” și dă exemple ca: *rămaei* = „rămâi”, *meiu* = „mieu”, *acestiu* = „acestui” din niște scrisori ale unor slugi ale dsale), cum nu știe nici că ea există și în limbile slavice, deși e slavist (cf. W. Vondrák. *Vergleichende slavische Grammatik*, ed. I, Göttingen, 1906, p. 257—8).

d) Săsesc pare să fie și *o* și *u* aton (mai ales în grupele *or. ur*) scris *e*, care trebuie citit *ă*: *apruer* 328 (cf. *amproor*, *amprour*, *năproor*, *năprăor*, *proor*, *prour* ap. Tiktin, *DRG* 480), *merun* „huso” 354 (= „morun”), *roeradze* „rorat” 365 (= „rourează”), *rueredz* „roro” 366 (= „rourez”), *mekendacze* „spectrum” 354 = „mogândeăță”, și invers, prin analogie falsă, *ă* aton > *u*: *maszuri* „pisa” 380 (= „mazăre”), *mazurike* „vinia” 380 (= „măzărice”)¹.

¹ Pentru a explica toate aceste forme nu ne putem gândi la analogia lui *buăr* < *būb alus*, -um, forma originală din care s'au dezvoltat pe urmă formele *buor* > *boor* > *bour*; nici la aceea a lui *nuăr* (*nuhăr*, *nuwăr*) < **nuer* < *nūb ilum*, deci iarăși o formă originală din care s'au dezvoltat mai târziu formele *nuor*, *noor*, *nour* și *nor*. De o „ortografie trecută dela Bulgari la Ruși și Sârbi mai întâi” (cf. I. Bărbulescu, *Arhiva* XXXII, No. 1, p. 19) și de-aici la Anonim, care întrebuințează grafia latină și a fost supus la alte influențe, nu poate fi vorba. Explicarea trebuie să o căutăm în influența săsească. Cf. săs. *buberutskn* „Blattlauskäfer” < *buburză* Brenndörfer 22; *budəgan* „keulenförmiger Streitkolben”, Kisch NWW., 27, Brenndörfer 14, Bena 22; *Korterar* „Zeltbewohner, Zigeuner” < *corturar*, Brenndörfer 30; *flutter* „Falter, Schmetterling” < *flutur*, Brenndörfer 18; *ponərə* „Grobes Tuch” < *pănură*, Kisch, NWW., 117, Brenndörfer 40; *Kukeruz*, *Kukeruse* < *cucuruz* Bena 22; *pokert* „Theer” < *păcură*, Brenndörfer 40; *budelin* „umziehen” < *buduli* Brenndörfer 59; *tsufelin* „enstellen, beleidigen, beschimpfen” < *ciufuli*, Brenndörfer 53; *Mossäre holde* < *Măsură holde* Brenndörfer 77; *gesoketit* < *socotit*, Brenndörfer 20; *golemos* „knäuelförmig, dick” < *golomoș*, id. 20; *kokeschatich* „buckelig” < *cocoșat*, id. 29; *kokestirk* „Storch”, id. 29 și 61; *kamu^{ra}* < *comoară*, Kisch, NWW., 87 și Bena 22, *Poderasch* < poate din *pădure*, Brenndörfer 78; *Grigər*, *Grigə(r)sch* = „Grigor, Gregor”, Kisch, *Namenbuch* 49; *Kantarschkaul* = „Kantorskaul”, id., ib., p. 66; *Bukerescht*, *Bukeresch*, *Bukerest*, Hurm., XI, 789, 831, 880 ș. a.

e) De origine săsească (în parte poate și ungurească) este confundarea lui *i* cu *g* (cf. și γ n.-grecesc, care însă pentru Anonim nu poate fi luat în considerație): *megyeleu* „convivium natale“ < ung. *májoló* „genethlia“ (cf. lat. *maia* „obstetrix“); într'un adaus ulterior: *geftin* „levi pretio“ 340 în loc de *ieftin* s. *eftin*; *gegumen* „superior monasterii“ 340 în loc de *iegumen* s. *egumen*¹. În schimb avem *mojle* „titulus, tumulus“ 354 în loc de

¹ Relativ la *i* > *ghj*, Wolff, *Programm*-ul gimnaziului din Sebeșul-săseșc pe 1872/73, Sibiiu, 1873, p. 64, ne spune: „Gemeinsächtsich steht gewöhnlich *g* für anlautendes *j*“. Citez câteva din exemplele date de Wolff, l. c., *giur* și (orăș.) *jôr* în loc de „Jahr“; *gener* = „jener“; *genst* = „jenseits“; *guip* = fr. *jupe*, lat. med. *jupa*: *Guikesterf*, *Jôkesterf* = „Jakobsdorf“; *Gehannes*, *Gehan* = „Johannes“, „Johann“ ș. a. Această trecere se face și în elementele de origine streină: Locuitorii sași ai *ladului* numesc acest sat *Jôt*, *Gôt*, și *Gâot* < rom. *Iad*, iar acesta din slav. *iadъ*, (*adъ*), cf. Keintzel 184 și Kisch, *Namenbuch*, 62; *Șieul* este numit *Schôgn*, *Schôgøn*, *Schi^ugn* (< ung. *Sajó* < *sav-jó*), cf. Keintzel, 184–5 și Kisch, *Namenbuch*, 49–50 și 117; *Iara* este numită, *Gâra*, Kisch, *Namenbuch*, p. 41; *Ardanul* (ung. *Árdány*, vechiu *Iordan*: doc. 1319 *Iordanfalva*, doc. 1332 *villa Iordani* etc.) < *Iordan* este numit *Gôrdn*, *Gôrn*, *Garndorf*, Kisch, *Namenbuch*, p. 41 și 64; ș. a. Săs. *Jôrlänk*, *Jêrlänk* s. *Jêrlänk*, „einjähriges Schaf“ (cf. mosel. *Gêrleng*, *Jêrlänk*; și *Jêrlong* „einjähriges Kind“, ap. Kisch, *Vergl. Wb.*, 117 și 118) a putut să ne dea rom. *ghiortan* pentru că trebuie să existe și rostirea cu *g* (cf. Lacea, *Dacoromania*. III, 751). A putut să ne dea la rigoare chiar și pe *cârlan* 1^o. „mielul după ce a fost înțârcat până la un an“; 2^o. „miel sau mânz de un an (rar chiar de doi și trei ani“, (cf. *noaten* < a n n o t i n u s), dacă admitem o rostire cu *c* în loc de *g* sau că *g* săseșc a fost înțeles de Români *c* în unele regiuni; sășescul *kerlân* însă este reprimat din românește, de unde este și ung. *kerlân*, *kerlány*, *kirlân* (alte păreri cf. Cihac II 488; Philippide, *Ist. l. rom.*, I 150; Weigand, *Jahresb.*, XVI 222; G. Giuglea, *Dacoromania*, I 244–7; V. Bogrea, ibid. 556). În socotelile orașului Brașov se scrie *Gjordattyo* = „Iordache“ (AAR. s. II, t. XXI ist., p. 223), *Gionattyo* = „Ionache“ (ibid. p. 227), etc. Felul cum se scrie cuvântul boier în socotelile orașelor săsești Brașov, Sibiiu și Bistrița (cf. Hurmuzaki, vol. II⁴, XI și AAR. s. II, vol. XXI ist.; N. Iorga, *Studii și documente*, I–II, p. 1–53) ne arată că nu numai *i* inițial, ci și cel medial treceă în *g* în gura Sașilor: *boyar-*, *boyer-*, *boar-*, *bojer-*, *boër*, *bejar-*, *buyer-*, *bujer-*, *boger-*, *buger-*, *bogjer-*, *bogier-*, *bogyer-*, *buoehr* etc., cf. și *Kerstgion* = „Crăstian“ s. „Cârștian“ (Hurm. XV, p. 95, doc. din a. 1476 în Arhiva orașului Brașov). — Forma *g'elântui* s. *d'elântul* alături de *ielântul* „a înștiința, a anunța“ am primit-o cu *g'* din ungurește (cf. ung. *jelent* și *gyelent* ap. Szinnyei, *M. Tsz.*, I, 987). În o seamă de dialecte ungurești (mai ales din împrejurimea orașului Sopron com. Vas) găsim adecă varierea lui *j* inițial cu *gy*, cf. *jegenye* — *gegenye*, *jegy* — *gyegy*, *jegyés* — *gyegyés*, *jegyző* — *gygyző*, *jel* — *gyel*, *jeles* — *gyeles*, *jer* — *gyer*, *jó* — *gyaó*, *jobb* — *gyobbabb*, *jószág* — *gyoszág*, *jön* — *gyön*, *jut* — *gyut*, etc., ap. Szinnyei MTSZ 026–028

*moghilă*¹. *Mejeran* „amaracus, maiora[na]“ 352 își păstrează pe *ie* din forma originală (europ. general *majorana*; germ. *Majeran*, *Mejeran*), cu toate că avem în limbă și forma cu *ghe*, venită probabil prin grădinarii sași (*măgheran*, *măghiran*, *măd'eran* alături de *mărean*, v. Tiktin, *DGR.*, p. 940).

f) De aceeași origine este și **sh**, deci **ș** în loc de **ș**, în-tocmai cum rostesc Sașii (ce e drept o singură dată într'un adaus ulterior): *dejesh* „utrinde“ 380 = „de-aici“². Cf. însă și băn. dial *aiš*.

g) Se știe că la trecerea dintr'o limbă într'alta sunetele, nefiind auzite exact, nu sânt reproduse totdeauna fidel. Se observă aceasta mai ales la consonantele sonore și nesonore care

¹ Pentru trecerea lui *g* în *î* cf. Wolf, *Progr.*, 1872/3 p. 54—58 și Keintzel, p. 211, de unde luăm următoarele exemple: *šwiĵer* = „Schwieger“ (vechiu *swiger*), *sĵen* = „Segen“, *l'eĵer* = „Lager“, *lĵen* = „lügen“, *sorĵen* = „sorgen“, *burĵen* = „Burgen“, *birĵer* = „Bürger“, etc. Dintre citatele date la Bena, p. 30, se pot aminti: *Anĵeline* < *Anghelină*, Fuss 181, *Jiŝchne* < *ghișină*, *vișină*, Fuss 184; *Jeneral* = *Gheneral*, A. Schuller, *Nösner Schnurren*, Sibiu, 1910, p. 39. Mai adaugem: *Jiț* < *Ghiță*, *Brenndörfer* 76; *Arbăĵen* și *Arbeĵen* < ung. *Egerbegy* (rom. *Agârbiclu*), *Kisch*, Schuller-Festschrift, 1924, p. 138—9; *Schmieĵen*, *Schmieĵen* (rom. *Șm:ĵ*) < *Somogyom*, *Somogy*, id., ibid., p. 139—140; *Halvelaĵen*, *Halvelagen* < *Hódvilág*, id., ibid., p. 144; *Halmajen*, *Halmagen* < ung. *Halmágy*, id. ibid., p. 144; *Jurgz* = „Giurcea“ (Hurm. XV, p. 346, a. 1529); *Jeorgius* = „Georgius“ (Hurm. XV, p. 690, a. 1582); *Julay* = „Gyulay“ (AAR. s. II, t. XXI ist., p. 275), *Jallmar* = ung. *Gyalmár* < *Dealu-mare* (Hurm., XV, p. 494; rom. *Gelmar* este mai nou și-i reluat din ungurește, cf. *Sătmar* < ung. *Szatmár*, iar acesta < rom. *Satu-mare*); *Julafy*, *Julaffy* = „Gyulafi“ (Hurm., XI, p. 831); etc.

² Cf. la Bena 27: *kisch!* „rate“ < *gáci!*, *Kisch*, *NWW.*, 83, *Brenndörfer* 61; *musch* „getrockneter Nasenschleim“ < *muci*, *Kisch*, *NWW.*, 107, *Brenndörfer* 63; *stingasch* „Linkhand“ < *stângaci*, *Kisch*, *NWW.*, 133, *Brenndörfer* 47; *poschínok*, *Kisch*, *NWW.*, 117, alături de *potschinok*, *Brenndörfer* 41. Mai putem adauge: *buschínə* „grosse Weidenflötte“ < *bucin*, *Kisch*, *NWW.*, 27, *Brenndörfer* 60; *schír* „das bei kochendem Maisbrei oben aufschäumende Wasser“ < *cir*, *Kisch*, *NWW.*, 139, *Brenndörfer* 64; *baisch* „Senne“ < *baciu*, *Kisch* *NWW.*, 14, *Brenndörfer* 10; *schuddə* „wunderliche Person“, *schudattich*, *schuddat* „wunderlich“ < *ciudă* (sl. *čudo*), *ciudat*, *Kisch*, *Korrespondenzblatt*, XLVII—1924, p. 35; *Ztanschul* = „Stanciul“ (Hurm., II 66); *Ztansul* = „Stanciul“ (Hurm., II, 67 și 182); *Danschwl* = „Danciul“, (Hurm. II, p. 72 și 89); *Danswl* = „Danciul“ (Hurm., II, p. 74, 88 și 89); *Dansul* = „Danciul“ (Hurm., II, p. 183); *Stanschul*, *Stansul* = „Stanciul“ (Hurm., XI, p. 873); *Șchausch* = „ciauș“ (Hurm., XI, p. 828); *Danschul* = „Danciul“, *Plaschynthe* = „Plăcintă“ (Hurm., XV, p. 277); *soschaviensis*, *Schoschavie* = „Suceava“ (Hurm., XV, p. 440); *Telsch* = „Telciu“ (Hurm., XV, p. 791 și 792, a. 1602); *Kluscher* = „Clucer“ (AAR. s. II, t. XXI ist., p. 186); *Klusserul* = „Clucerul“ (ib., p. 188 etc.).

adese ori se confundă. Astfel Italienii confundă pe **c** cu **g** (cf. Meyer-Lübke, *It. Gramm.*, § 202 și 203), pe **d**, **b** cu **t**, **p** (ibid., § 163, 201 și 205), pe **s** cu **ș** și **z** (ibid., § 165). Le confundă incidental și Ungurii: **p** — **b** (*bringa* < *brâncă*, *Magyar Nyelvőr*, XXII 207, *pulendra* alături de *bulandra* < *buleandră*, ib. 208; *duláb* și *duláp* < *dulap*, ib. 392), **t** — **d** (*firogond*, *filogont*, *firógond*, *firógont*, *firogont* < *fără gând*, ib. 438), **c** — **g** (*guzsba* < *cujbă*, ib. 537, cf. și rut. *gužba*; *gerzsa*, *kerzsa*, *korzsa*, *kirzsa* < *cârjă* id., XXII 538, XXIII 153; *kópé*, *góbé* < *copil*, id. XXIII 249; *micigó* < *mâțucă*, id. XXIII 393), **č** — **ğ** (*kovrics* < *covrigi*, plur. lui *covrig*, id. XXIII 250); chiar **f** — **p** (*fataró*, *pataró* < *fătărău*, *fătălău*, id. XXII 438), **š** — **č** (*borcs* < *borș*, id., XXII 171; *maricska* < *morișcă*, id., XXIII 191, etc.) ș. a. Le confundăm incidental și noi (cf. *bold* < *bolt*; *jăp* și *jăb* < ung. *zseb*; *găzdac* și *găzdag* < ung. *gazdag*; *ticlăzău*, *teclăzău*, *teglăzău* < ung. *téglázó*; *tobă* și *dobă* < ung. *dob*; *firiz* și *firesău* < ung. *fürész* și *fürésző*; *giolgiu*, *giulgiu* și *giolciu* < ung. *gyölcs*, unde însă putem avea și o asimilație, etc.). Dar mai ales le confundă popoarele de origine germanică, dintre care unele rostesc consecvent nesonor consonantele sonore. Așa fac și Sașii. Deasa confundare a consonantelor sonore cu cele nesonore la Anonimul din Caransebeș trebuie să fie deci o influență săsească, poate nu numai grafică, ci și de rostire:

α) **p** — **b**: *purhan* „membrana“ 364 (cf. *borhan* „stomahul vitelor“, *brihan* „mațe“, *Dicț. Acad.*, s. v. *burduhan*); *piatre scumpe* „gemma, lapis pretiosus“ 360 = „piatră scumpă“; *pleh*, *plehshor* 361, probabil identic cu germ. *Blech*, din care avem și forme cu *b*¹; *penketuesk* 359, după toată probabilitatea redarea rostirii săsite a lui *benchetuesc* (< *benchet* = „banchet“; cf. rut. *bénket*, *benketováti*, idem); chiar și *perticze* 359, în cazul că această grafie ne redă rostirea cu *p* în loc de *b* a lui *bertiță* < *bartă* (< germ.-săs. *Borten*) și *toble* „asser“ 374 (< ung. *tapló*, *topló* „fomes“, „Zunder“; cf. germ. *Dobel* „Zapfen“)².

¹ *Dicț. Acad.* I, 577 dă formele: *bleau*, *bleah*, *blehiu*, *blec*, *blef*, *bleu*, la care mai putem adauge pe *bleh* din ținutul Neșăudului, alături de: *plec*, *pleu* și *plev* (cf. și srb. *pleh*, rut. *bljacha*, bulg. *bljach*, ung. *pléh* etc.).

² Pentru săs. *b* > *p* Bena 26 dă exemplele: *pränts* „Schafkäse; Kuhkäse“ < *brânză*, *Kisch*, 117, *Brenndörfer* 42 și 48: *praw* „tapfer“ A. Schuller, *N. Schn.*, 47. Mai adaugem: *kalip* „Hütte“ < *colibă*, *Brenndörfer*, 24—25; *tsurpen* „schlürfen, saugen“ < *sorbî*, *Brenndörfer* 51 ș. a. Pentru *p* > *b* la :Bena 26 găsim *Borcsesd* < *Porcești* (sat), *Marienburg* II, 250.

β) **d — t** și **t — d**: *nestraven* „năzdravăn“ 356, *trent* „crudus, insolens, melancholicus“ 375 = „trând“ cu sensul de „schwerfällig, langsam, träge“ (< sl. *trąndŭ* „Art Krankheit“: cf. și *trândav*)¹, pe care-l găsim alături de *trendeskume* „melancholiso“, *ibid.*; *glot, glotos* 340 = „glod“, „glodos“; *responde* 365 (probabil *răspânte*, Crețu); *shidnicze* 368 = „jitniță“; poate și *medregune* „mandragora“ 352, care însă a putut fi influențat de forma din traducerea latinească².

γ) **c — g**: *frenk* „frango“ 339 = „frâng“; *grainik* „praeco“ 341 = „crainic“ (cf. și *krajnik* 347 care ar fi putut fi contaminat cu *graiu* pentru a ne da forma *grainik*); *disak* „dăsag“, „dăsagă“ 335; *shik* „jig“ și „*shikiuesk*“ „jiguesc“ 368; *mekendacze* „spectrum“ 354 = „mogândeafă“; poate și *csinke* 332 în cazul că este identic cu „cingă“³.

δ) **č** (scris *cs* și *ts*) în loc de **ğ**: *mincse* „pila“ 354⁴. Dar cf. **ğ** scris *gs* în elemente latine: *agsun* „jejuno“, *agsut* „juvo“ 326; *gsem* „gemo“, *gser* „gelu“, *gsinere* „gener“, *gsingsie* „gin-

¹ Tiktin, *DRG.*, p. 1650, după care dăm această etimologie, dă s. v. *trând* și pe *trânt* „Rosskäfer“ (*Geotrupes stercorarius*). Acesta însă nu se poate despărți de *trântor*, pe care-l derivă Tiktin (*o. c.* p. 1651) din p.-sl. *trąnlŭ* „Hornisse“, cf. pentru înțeles n.-slov. *trôt*, srb. *trut*, rus. *trutenj*, pol. *trąnd* „Drohne“, fără a putea explica terminațiunea.

² La Bena 27 pentru *d > t*: (*Rittich* < *ridichi*, Fuss 201; *Koatle* < *Codlea* (sat), Benigni III 89; *Prunt* < *prund* Brenndörfer 71; *fradschet* < *fraged* Fuss 202; *surt* < *surd* Thullner 55. Mai adaugem: *žigoti* „Krankheit“, „Schimpfwort“, Brenndörfer 56 și 79. Pentru *t = d* ap. Bena 26: *Dornawadra* < *Dornavatra* (orașel), Benigni II, 81; *Krasdawetz* < *crastaveți* Fuss 187; *und* „Butter“ < *unt* Haltrich, *Culturgeschichte* 8 și Brenndörfer 53; apoi: *Schadrayul* = „Șătrarul“, AAR, s. II, t. XXI, ist. 186; *Kandor* = „Cantor“, Hurm. XI, 803; *Balczad Wyzternikul* = „Bălțat Vistiernicul“ (Hurm., XV, p. 466).

³ Bena 26 dă următoarele exemple pentru *g > c* în limba Sașilor: *Avrik* < *Avrlg*, Benigni III, 175; *Akrisch* < *agriș*, Fuss 201; *pošinok* < *počinog*, Kisch, *NWW.*, 117; *pipærik* < *pipirig*, Kisch, *NWW.*, 115; *türk* < *târg*, Haltrich, *Culturgeschichte* 8; *Tsurmoiak* (*Melampyrus arvensis*) < *ciormoiag*, Fuss 195. Mai putem adauge: *kalip* „Hütte“ < *colibă*, Brenndörfer 24–25; *kisch* „rate!“ < *gâci*, Kisch, *NWW.*, 83, Brenndörfer 61; *žik* „Sodbrennen“ < *jig*, Kisch, *NWW.*, 153, Brenndörfer 66; *nekots* „Ware“, „Handel“ < *negoș* Brenndörfer 87; *kropâsch* „Flurname“ < *gropaș* Brenndörfer 70; *Computunk* (M. Iorga, *Studii și documente*, I–II, p. 39); ș. a.

⁴ Cf. sâs. *Tsurtsuver* = „din Giurgiu“ (Hurm. XV, p. 1807); *Gradisgya* = „Grădiște“, rostit „Grădișce“ (Hurm. XV, p. 377, a. 1538); dar și ung. *borâncsik*, *barâncsik* < *borangic* (*Magyar Nyelvör*, XXI, 115).

giva“, *gsoj* „Jovis. Feria quinta“, *gsok* „ludo, salto, choreas duco“ 341 ș. a.; în elemente streine: *gsingash* „delicatus“ 341; *gsolgs* „syndon“, *gsuiesk* 342 etc.; prin contaminare grafică scris *gcs*: *amegcsesz* „decipio, dolo“ 327, *ologcs* „contractus, claudus“ 357.

ε) **z-dz-ț**: *müncz* „hinulus“ 354 = „mândz“, „mânz“; *deunecz* „quadam vice“ 334 = „dăunădz“, „dăunăzi“¹.

Originea săsească este mai puțin sigură pentru:

α) Confundarea lui **s-ț** în *czimbrie* „solutio laborantium“ 333 = „simbrie“, alături de *sembre* „conventio“ și *sembrash* „conventionalis“ 367, care pare a fi o influență a rostirii și grafiei ungurești (cf. ung. *cimbora*, *zimbora*, *zimbura* și *szimbora* < rom. *sâmbră*, Szinnyei, *Magyar Nyelvőr*, XXII—1893, p. 211—212 și Gombocz—Melich, *Magyar et. szótár*, col. 693—5). Totuși ar putea fi și săsească².

¹ Pentru *z = ts* Bena 27 dă următoarele exemple de rostire săsească: *rintsə* „Erlenkätzchen“ < *rânză*, Kisch 126; *kokätzte* Fuss 201 și *kokätzte* Fuss 196 și 207 < *coacăză*. Mai întregim: *buberutskn* „Blattlauskäfer“ < *buburză*, Brenndörfer 59; *bultsen* „kleiner Käse“; *bultsen* < *butz*, Brenndörfer 13—14; *gelbiaise* „Gelbsucht, Leberkrankheit bei Kühen und Schafen“ < *gâlbează* Brenndörfer 19; *pränts* „Schafkäse; Kuhkäse“ < *brânză*, Kisch, NWW., 117, Brenndörfer 42 și 48; *rintse* „Erlenkätzchen“ Kisch NWW., 126, Brenndörfer 64; *Dorff Oglincz* = „Oglinzi“, Hurm., XV, 662 etc. Cf. însă și ung. *harbuc* < *harbuz* (Damian, *Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz*, Budapest, 1912, p. 24), *pupuca* < *pupăză* (id., ib., 43).

² Într'adevăr la trecerea dintr'o limbă într'alta s adeseori este auzit și reprodus ca *ț*. Il aud și reproduc așa nu numai Ungurii, ci și Sașii și Românii, ca să ne oprim numai la popoarele ale căror limbi ne interesează în acest studiu.

Ung.: Afară de *cimbora*, pe care l-am citat, cf. *deréc* < rom. *deres*, *dires*, *dres* MNyr. XXII, 337; *kacor* < rom. *cosor*, Șt. Damian, *Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz*, p. 25; *pupuca* < rom. *pupăză*, Damian 33; *cakumpak* < germ. *Sack und Pack*, *MEtSz.*, 610; *barack* < sl. *breskva*; *tarack* < sl. **trěskъ*, cf. rom. *treasc*; *palack*, *palasz* < sl. *ploskva* etc.

Săs.: *tsabjen*, *tsueblich* „Säbel“ < *sabie*, Brenndörfer 51; *tsurpen* „schlürfen“, „saugen“ < *sorbi*, Brenndörfer 51; *Tseretsel* (doc. a. 1296: „villa Zeret“) < *Serețel*, Kisch, NWW., 124, Brenndörfer 72; *Tsaret* < *Seret*, Keintzel 216, Kisch, NWW., 124; *Zäkel*, *Zäkel* < ung. *székely*, Keintzel 216; *tsaiku*¹⁰ „Eichelhäher, Holzheher“, ²⁰ „Einfaltspinsel“ < *szajkó*, Keintzel 216; *Zikle* „Bergabhang“, Kisch, *Namenbuch* 148; *Stroietzku*, AAR., XXI, 219; *Vatzi Nyamtzul* alături de *Vassj Nyamssul*, ib., 223, și *Vassi Nyamssul*, ib. 226; *Viczthornyk*, Hurm., XV 549 alături de *Bisstrisse*,

β) Intrebuințarea lui **š** (scris *sh*, *s*, *sz*) în loc de **ž** în care putem avea de a face și cu o tradiție grafică unguerească: *ashishdere* „similiter“ 328 = „așijdere“; *bushor* 331 = „bujor“; *koshe* „crusta“ 347 = „coajă“; *koshok* „pellicium“ 347 = „cojoc“; *grishe* „cura“, „industria“ 341 = „grijă“; *nedeshde* „spes“ 355 = „nădejde“; *dashnik* „tributarius“ 333; *primesda* „fortuna, casus adversus“ 361 = „primejde“ etc.; *rogoszine* „storea“ 365 = „rogojină“ alături de *koverszesk* „excello, supero“ 347 „covârșesc“ etc.¹ **Ž** s'a scris cu *z* în *zelesk* „doleo“ 379 = „jelesc“, *zefujeszsk* „deglumo, diripio, spolio“ 379 = „jefuiesc“².

γ) Confundarea lui **s** cu **z**: a) *fazol* „faseolum“ 380 = „fasole“ (cf. germ. „Fisolen“); *zfermu* „co[m]minuo“ 379 = „sfârm“, în care ar putea să se păstreze grafia veche cu *z* = *s*, și invers. *Ovez* „avena“ 380 = „ovăs“ (în Ardeal și Mold.), „ovăz“ (în Munt.), deci ar putea fi și românesc (< p.-sl. *ovisū*). Tot așa este și *firiz* „serra“ 339 (< ung. *fűrész*), care și astăzi are această formă, probabil deoarece, când a fost primit cuvântul, așa a fost auzit³.

Hurm. XV, 552; *Czód, Zood, Zoodt* < *Sad*, I. Moldovan—N. Togan, *Dicț. numelor de localități*, Sibiu, 1919, p. 151 etc.

Rom.: *signal* < germ. *Signal* ori rus. *signalū* (< germ.), Tiktin, *DRG.*, 1588. — Au putut să ne vie deci atât direct din unguerește, cât și prin săsește: *țarcă* alături de *sarcă*, cf. săs. *tsarkə* (Kisch, *NWW.*, 160), ung. *szarka* (< n.-sl. *szarka* < p.-sl. *svraka*; cf. și srb. *soroka*, ceh., slov. *straka*, prus. *sarke*); *țărțam* alături de *sărsam* < ung. *szerszám*; *țclă*, *țiclău* „stâncă, pisc“ < *szikla*; *țăcălie* „barbă în cioc, cioc“ < *szakáll* alături de *șăcălaș*, *sacaluș* „eine Art Kanone“ < ung. *szakállas, szakállós* (Hasdeu, *Cuv. d. bătr.*, I, 440). — Pentru cele trei din urmă vezi Lacea, *Dăcoromania*, III, 747–8.

¹ Pentru rostirea **š** în loc de **ž** a Sașilor cf. la Bena 27: *Koschokna* < *Cojogna* (sat), Marienburg, II, 108; *Apold den schoß* = „Apoldul din șos“ (sat), Lebrecht, *Versuch einer Erdbeschreibung* etc., Sibiu, a. 1804, p. 128; *Schinna* = „Jina“ (sat), Lebrecht 141; *Schugastru* < *jugastru*, Fuss 179. Mai putem adauge; *Klusch* < *Cluj*, Brenndörfer 69; *Schursch, Schurscha* = „Giurcea“ (Hurm., XV, p. 169, a. 1504), *Schitian, Schythan* = „Jitian“ (Hurm., XV, p. 549, a. 1559), *Solde* = „Joldea“ (Hurm., XV, p. 493) etc. Pentru Unguri cf. *mlásé* < *mlajă* (*Magyar Nyelvőr*, XXIII, 438).

² Cf. *zoldonarhos* = „joldunari“ (Hurm., XV, p. 444, doc. a. 1545, Sibiu, Arhiva orașului); *Marzinen* (Hurm., II⁴, p. 46) etc.

³ Pentru rostirea Sașilor cf.: *Ztan, Ztoyka, Ztansul, Ztanschul, Zpat-hayr*, (Hurm. H⁴, passim), *Wolzan* (ib., 76), *Zawa* (ib. 176), *Kozta* (ib. 179), *Zyrbul* (ib. 183, 272), *Ztroya* (ib., 205) *Zarbatoyra* (ib. 206), dittografia *Zspatayr* (ib. 68, 206); *Ztoyka* (Hurm., XI 789), *Zkompul* (ib. 784), *Ztanylla*

b) s în loc de z: *orsz* „hordeum“ 380 = „ordz“, „orz“. — *Posderie* 362 = „pozderie“, „puzderie“ (< sl. *pozderije*), *lose* „palmes“ 351 = „loză; *rense* 365 în cazul că este identic cu „rândsă“, „rânză“¹⁾, pot fi și numai grafii.

Observare. Scrierea unor cuvinte atât cu *v*, cât și cu *f* (*svredel* și *sfredel*, *svedeskume* și *sfedeskume*, *sverschesk* etc. 373), se explică prin faptul că alături de formele mai nouă se întrebuițează formele originale mai vechi (cf. bg. *svrēdel*, rus. *sverdelj* etc. < p.-sl. *svr̥xdl̥x*; p.-sl. *s̥xvaditi* și *s̥xvr̥xšiti*).

h) Dispariția lui *ĭ* după o consonantă finală, în special după *r*: *guttunar* 342, *neskar* „quidam, aliqui“ 356, *stagur* „vexillum“

(ib., 788), *Ztanillae* (ib. 797), *Zpotayra*, *Zpohayr*, *Zpatayr*, (ib., passim), *Ztroya* (ib. 829), *Poztelnik* (ib. 829), *Zkiller* (ib. 810), dittografia *Zstan* (ib. 826); *Wizter* (AAR. s. II, t. XXI ist. 165, 168 etc.). *Dreztayrul* = „Dărstariul“ (ib. 166), *ztolnikul* (ib. 173 etc.). Am auzit adeseori pe colegul G. Kisch și pe mai mulți din elevii mei sași rostind *răspunz* în loc de *răspuns*, formă pe care o întâlnim de mai multe ori și într'o scrisoare „de la Maghistrat Cronștotului“ din 30 Aprilie 1736 publicată de St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul Românilor din Schei*, 1701—1795, vol. V, Brașov, 1906 (pp. 21—22) alături de *răpunsuri* (p. 38). Di Rosetti, cum voiu arată în alt loc, se înșeală când crede că această rostire ar putea fi atribuită unui Român, care și-ar zice „Rumun“ și le-ar fi copiat pe la începutul sec. XIX (!) de pe un original scris cu litere latine (*Grai și suflet*, vol. II, fasc. 1, p. 174). Cf. și: *z-au scris* în Andrei Bârseanu, *Cat. lut. românesc*, București 1923, p. 4.

Pentru rostirea Ungurilor cf.: *ramasz* și *ramaz* < *rămas* (*Magyar Nyelvőr*, XXIII 487); *vopozál* < *văpsi*, *vopsi* (Damian 41) etc.

¹ Pentru Sași cf. ap. Bena 27: *Buosz* < *boz* Fuss 203; *tis* „Namensvetter“ < *tiz*, Kisch, *NWW.*, 156, Brenndörfer 65; *kals* < *calzi*, plur. lui *cald* Möckesch 44; *ves* < *vezi* de la *văd* Thullner 76. Mai adaugem: *munsel* „Füllen, kleines Pferd“ < *mânz*, Brenndörfer 35; *puppes* „Wiedehopf“ < *pupăză*, Brenndörfer 43; *resbin*, *risbin* „durchdringen, erreichen, erlangen, aushalten“ < *răzbi*, Brenndörfer 44; *brinse* „Käse, Schafkäse“, Brenndörfer 13; *grâsnăkich* „entsetzlich, schrecklich“ < *groaznic*, Brenndörfer 60; *busdegan*, *busdugan* „keulenförmiger Streitkolben“ < *buzdugan*, Brenndörfer 14; *Ojthosz* = „Oitus“ Hurm. II* 206, *Kalauss*, AAR, s. II, t. XXI 279 etc. Explicarea acestor grafii se găsește în însăși rostirea săsească: „Die Westgerm. harte Spirans s wird in unsern Mundarten anlautend vor Vokalen, ferner inlautend zwischen Sonoren in der Regel stimmhaft (z) ausgesprochen; dagegen inlautend vor stimmlosen Konsonanten und auslautend bleibt s stimmlos“, (Keintzel, p. 214; cf. și Wolff, Progr., 1873, p. 51). — Pentru Unguri cf.: *darmoszka* < *dârmoz* (*Magyar Nyelvőr*, XXII 392).

371, *Vinjer* „Venus, Veneris“ 378, *gsung* „pungo, jugulo, ocido“ = „giunghiu“, dar cf. *Mjercury* „Mercurius 353¹.

i) Reducerea diftongului *iu*: *dugh* „foetor“ 335 = „diug“; *roub* „rufus“ 366 < *roiub* = „roib“; *shtuke* „lucicus“ 372 = „știucă²“.

Atât din săsește, cât și din ungurește, pot fi explicate următoarele particularități:

a) Redarea lui *u* cu *v* (*dzive*, *dzi* „cîies“ 335, *nov* „novus“, *nove* „nova“ 356, *pive* „mortarium“ 361, etc.) poate fi la Anonim atât o moștenire din tradiția grafică (*v* în grafia latino-ungurească are și valoare de *u*), cât și influența rostirii săsești și ungurești. Mai probabilă pare a fi cea din urmă³.

¹ Observ că la Anonim, care scrie cu litere latine, nu poate fi vorba de omiterea lui *i* din pricina că consonanta dinaintea lui s'a aruncat deasupra rîndului, cum se obișnuște în grafia chirilică. Exemple pentru rostirea Sașilor v. Bena 25; cf. și *Reschinar* – „Rășinar“, Brenndörfer 71; *nici noi singur*, St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul Românilor din Șchei*, 1701–1795, vol. V, Brașov, 1906, p. 33; *nicheir*, id., p. 32; *nescar noroad*, id., p. 34; apoi: *100 de oameni*, id. 36; *bun* = „buni“, Hurm., XV, 1425; *vicin* = „vecini“, id., ib.; *Busten* = *Bușteni*, Brenndörfer, id., p. 68; *Ontschest* = *Oncești*, id., p. 70; *Zernescht* = *Zârnești*, id., p. 73, etc. — Ungurii de obicei păstrează pe *î*. Totuși la Fogarasi găsim scris: *netar* în loc de *netari* (45/8).

² Pentru rostirea săsească: cf. *lurcă* „schlechte Suppe, schlechter Wein, elender Rachenputzer“ < *lturcǎ*, Brenndörfer 33, Kisch, NWW., 98; *Schtubei* „Wasserkrug“ < *știubei*, Brenndörfer, 48; *Marukichi* < *Măriucă*, Brenndörfer 77, Kisch, NWW., 101; *Dedul* = „Dediul“, AAR., s. II, t. XXI ist., 173 etc. — Cf. și ung: *luk* s. *lik* în loc de *lyuk* „gaură“; *ih* — *juh*, *ihar* — *juhar*, *ihász*, — *juhász* (Szinnyei, *M. Tsz.* 995—6, 1572 etc.) etc. *Ibesk* „amo“, *iboste* „amor“ etc. 343, chiar și *skip* „spuo“ 369, cad în altă categorie, reducerea găsindu-se în limba română (cf. și *ișor* < *iuşor* > *uşor*; *mincinos* < *mlnciuos* etc.

³ De rostirea lui *u* ca *v* m'am ocupat în *Anuarul institutului de istorie națională din Cluj* — pe 1921, p. 200 și în *Dacoromania* III 477—8. În cel dintâu am arătat că această rostire s'a putut ivi „nu numai sub influență slavă, ci și ungurească“, iar în aceasta din urmă am adăugat că „uneori“ și Sașii care vorbesc românește „au rostirea *v* în loc de *u*“ și am dat exemple pentru toate trei posibilitățile. Totuși dl I. Bărbulescu (*Arhiva*, XXXII, No. 1, p. 22) nu vede în nici o formă din câte am dat decât „influența ortografiei latine și desigur a celei rutene la noi“. „Așa influențe circulau și la Ruși, ba și la Bulgari și Sârbi“. Dar întreb: este grafie, nu fonetism sârbesc rostirea curentă a lui *juvă*, la Românii din Serbia (cf. Giuglea-Vălsan, *De la Românii din Serbia*, București, 1913, glossar, s. v., p. 393); în Bahna, jud. Mehedinți (*Conv. Lit.*, XLIV 844)? Este grafie nu fonetism rostirea cu-

b) Anonimul are o seamă de grafii care dovedesc că în rostire aveă pe *t*, *u* caracteristic graiului Sașilor și Ungurilor, precum și omiterea acestora, cf. *soldush* „primus auctor“ 370 (< ung. *szovados*, *szvados*, *szavatos*, *szovatos* > rom. *sodăș*, *sodăș* și *solduș*¹); *otalm* „defensiv“ 358 (< ung. *ótalom*, *oltalom*), *otelmezuiesk* „defendo“ 358 (< ung. *óalmaz*, *oltalmaz*-); *u/l/na* care traduce pe *stenshin* 371; chiar și *to/r/jk* „neo“ 375 pe urma confuziei lui *l* cu *r*².

rentă *luvă*, *vomini* etc., în ținutul Târgu-Mureșului și Clujului atât în gura Ungurilor, cât și a Românilor? Și dacă au existat și există în limbă astfel de rostiri, de ce n'ar fi putut și n'ar putea fi redată și în scrisoare? Pentru că din întâmplare cândva *v* latin și *B* chirilic a fost întrebuințat și în loc de *u*? Ei bine, a discuta în acest chip înseamnă a ne învârti într'un cerc vișios din care nu mai este ieșire. Și apoi dacă e vorba numai de tradiție grafică, de ce în toate cuvintele pe care le-am dat în locurile citate și le dau acum din Anonim, *v* înlocuiește numai pe *u*, nu și pe *u* ca în *УЧЕНИКЪ* = *učenikъ* sau *vniversis* = „universis“ pe care le citează dl Bărbulescu? În sfârșit nu știe dl Bărbulescu că în cursul evoluției limbii noastre *v* a fost adesea confundat cu *u* (cf. *Bărgăuan* și *Borgovan*, *Moldova — Moldua* etc.)?

Di Rosetti, care vede în acest fenomen „epenteza unui *v* între două vocale în hiat“ (și în *vomini* = „oameni“, *nov* = „nou“, *iev* = „ieu“, de pildă?) îmi aduce aminte că acest fenomen se găsește „și în texte scrise de Români“ (*l. c.*, p. 179). Dar am putut eu să tăgăduesc acest lucru când tocmai arăt că există și în rostirea de acum a Românilor supuși la influențe streine? Eră nevoie să se mai adaugă că „o regăsim și la streini care nu sânt Sași“ (p. 179; e vorba de formele *Ivon*, *ievu* etc. scrise de un Italian pe la 1770, *AAR*, s. II, t. XX ist., p. 200–203), când spun anume că în unele regiuni poate fi influență ungurească ori sârbească? Într'adevăr însă rostirea *v* în loc de *u* poate fi și săsească. Am auzit Sași întrebuințând-o în graiul lor și am câteva documente inedite în care am găsit-o. Mă mărginesc însă de o cam dată numai la câteva exemple din ce s'a publicat: *Ivon*, *AAR*, s. II, t. XXI 166, 167, 173, 180, 181 (de 8 ori alături de *Joann* întrebuințat odată), 183, 188, 191, 192, 193, 241 (de 3 ori); *Ivonitze* ibid. 229, etc. Influența italiană este exclusă la Anonim.

¹ Cf. I. Bogdan, *Documente moldovenesti în Arhivul Brașovului*, p. 28 și *Documentele lui Ștefan-cel-Mare*, vol. II, p. 603.

² Asupra existenței lui *t*, *u* și a dispariției acestora în graiul Sașilor cf. Wolf *Progr.* 1873, p. 15 ș. u.; Keintzel, *o. c.*, p. 185; Bena, *o. c.*, p. 31. Pentru *t* > *u* și dispariția lor în limba ungurească cf. Simonyi, *Die ungarische Sprache*, Strassburg, 1907, pp. 225 ș. u. — Despre prezența lui în scrierile și documentele vechi românești și în graiul românesc de astăzi voi vorbi în alt loc într'un articol special cu titlul „Despre *t* > *u* și dispariția acestuia în românește“.

c) Săsească-ungurească este la Anonim și scrierea diftongului **ea** în forma redusă **a**, nu după labială, **č**, **š**, **j**, **s**, **ț**, **z**, **dz** și chiar și **r**, cum se rostește și românește provincial (cf. *pribag* „exul“ 363, *momale* „illecebra“ 354, *csazta* „ista“, *csare* „cera“ 332, *sare* „vespera“ 366, *nemzaske* 355, *agrace* „difficulter, aigre“ 326, *kraste* „crista“ 348, *entrage* „integra“ 338; *krange* „ramus“ 348, *kracze* „crispa“ 347, *trabe* „negotium necessitas“ 375, *trask* „tormentum“ 375, *traz* „sobrius“ 376, *musteracze* 355, *unguraske* „Hungarica“ 379, etc.)¹, ci după **l**, **n**, **d**, **t**: *alan* „contra“ 327, *Ardal* „Transilvania“ 328, *kurtan* „aulicus“ 349, *dal* „collis“ 333, *dase* „densa“ 334, *diminace* „mane“ 335, *gelate* „modicus“ 340, *lase* 349, *nagre* „nigra“ 355, *odihnale* „quies“ 357, *pedapse* „afflictio“ 358, *plave* „palea“ 361, *prostaske* „rusticana“ 363, *task* „torcular“ 373, *take* „vagina“ 373, *endreznale* „praesumptio“ 336, *tristale* „tristitia“ 375, *udale* „malefactio“ 378, *umedale* „humor“ [vel *umezale*] 379 etc.²

d) Aceeași este situația și în privința scrierii lui **oa** sau **o** în forma **o**: *kapriore* „dama“, „caprea“ 345, *korde* „zona“ 347, *kose* „falx“ 347, *kupshore* 349, *domne* 335, *gone* „persecu-

¹ Pentru textele vechi au spus acest lucru și alții; l-am spus și eu în *Două manuscripte vechi*, București 1914, p. 106; *Anuarul Inst. de ist. națională* — pe 1921, p. 203 și *Dacoromania*, II, 275.

² Dl. Bărbulescu (*Arhiva*, XXXII, No. 1, p. 19 și 23) socotește felul acesta de a scrie ca „ortografie luată de la Slavi, cari uneori subînțelegeau sunetul *i* după consonantă“. Dar când Românii respectivi poate n'au învățat și nu știau slavonește și când scriau cu litere latine ca Anonimul nostru?

Dl. Rosetti (p. 175) consideră reducerea diftongului *ea* la *a* de românească. Concluzia aceasta și-o scoate din exemplele: *margă*, *Arman*, *tocmală*, *leșască*, *trabă* în care într'adevăr este românească, găsindu-se după labială, *ș* și *r*. Dar nu de exemple de acest fel eră vorba în pasajul combătut de dl. Rosetti, ci de *aștaptă* în care *ea* urmează după *t* și pentru care citam versul săsesc *Aștapte mat der lapte* (Brenndörfer 63). Într'adevăr reducerea aceasta este obișnuită atât la Sași, cât și la Unguri; cf. săs. *Odo-lan* < *odolean*; *daal* < *deal*, *Herculan* < *Herculean*, *Predal* = „Predeal“, AAR., s. II, t. XXI, *ist.*, 227; la care mai putem adăuga și *Kükurasza* < *Curureasa*, ap. Bena 23, *zakêh* = „zeache, zeche“ Brenndörfer 55; *Unguranul* = „Ungureanul“, *ibid.*, 227; *Opra* (cf. și bg. *Opra*) = „Oprea“, *ibid.* 226; *Udra*, Hurm., XI, 792, etc. — Ung.; *tránkă-flánkă*, *Magyar Nyelvör*, XXIII, 530; *bulándra* și *pulendra* < *buleandră*, *id.*, XXII, 208; *kurtány* < *curtean*, Damian 29, *nylrásza* < *mireasă*, *Magyar Nyelvör*, XXIII, 482; ciang. *szérág* < *șireag*, *id.* XXIII, 529; *tuzslány* < *tujlean*, Damian, 40, etc. Anonimul din Caransebeș o poate avea numai de la Sași sau Unguri.

tio, pulsio“ 341, *glote* „familia, multitudo“ 340, *lekremyore* „lilium convallium“, „lacrymula“, *ledicsore* „cistula“, „arcula“ 349 etc.1.

Scrierea poate să fie rezultată din negăsirea unui semn potrivit. Totuși nu este exclus că s'a avut în vedere o rostire dialectală specială.

a) Așa poate fi sciirea lui **ă** cu **o** în: *lomury* 351; *sorpun* 370, *tobak* „tinktor pellium“ 375, *vonet* „caeruleus“ 380; *zobale* „frenum“ 380; *zogone* „pulsio“ 380, *zogonitor* „pulsor“ 380; dar cf. *zegonesk* „pello“ 380, *vjenet* „caeruleus“ 380; apoi: *pement* „tera“ 359, *penush* „calamus scriptorius“ 359, *penink* „panicum“ 359, *pekatul neszkutulu* „peccatum originale“ 359, *vepse[s]k* „tingo, decoloro“ 377 etc.2.

¹ Adevărat că particularitatea aceasta poate fi și românească, cum crede Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic*, p. 404—8, *Arhiva*, XXVIII No. 2, p. 206 și XXXII, No. 1, p. 18, de acord cu dl Rosetti (p. 176). Studiind deosebite texte vechi am avut prilejul să constat și eu acest fapt. Astfel în *Două manuscripte vechi*, p. 105—6; *Anuarul Inst. de ist. naț. Cluj*, pe 1921, p. 204; *Dacoromania*, II, 274. Dar în cazul Anonimului, ca și când avem de a face cu lucrări scrise românește de streini sau în spirit strein, cred că nu putem scoate această particularitate din complexul celorlalte. Cf. deci săs.: *oulendekel* „irdener Topfdeckel“ < *oală*, Brenndörfer 38; *boke* „Kuh“ < *boacă*, id., 58; *lopte* „Spielball“ < *loabdă* s. ung. *labda*, id., 63; *Noa* < *Noaua*, id., 70; *roiba* „Nom. prop. für Pferde“, < *roaiba*, id., 78; *Dumile voastră*, ap. N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 5; *Dumilor Vostre*, id., II, 74; *omminii*, id., ibid. etc. — Ung.: *mióra*, *mijóra*, *mihóra*, *millóra*, *Magyar Nyelvör*, XXIII, 438; *nótin* < *noatin*, id., XXIII, 442; *roiba* < *roaibă*, id., XXIII, 488, etc.

² Cf. săs.: *Botrina*, *Botrine* < *Bătrâna*; *Bolană* și *Belană* < *bălană*; *bots* < *băf*; *fokut* < *făcut*; *fore* < *fără*; *kotun* < *cătun*; *Mogură* < *măgură*; *molaiu* < *mălaiu*; *momăligă* < *mămăligă*; *metšukă* < *măciucă*; *motanie* < *mătanie*; *morar* < *mărar*; *morr* < *măr*; *podure* < *pădure*; *pocală*, *pokălin* < *păcălă*, *păcăll*; *pocurar* < *păcurar*; *pogubasch* < *păgubaș*; *polerie* < *pălărie*; *pokert* < *păcură*; *postramă* < *păstramă*; *popare* < *păpară*; *ponərə* < *pănură*; *potsin* și *petsin* < *păfi*; *propedin* < *prăpădl*; *porr* < *păr*; *podure* < *pădure*; *ovosz* < *ovăs*; *wotaf* < *vătaf*; *woitat* < *văitat* etc.; apoi *vo va fi* = „vă va fi“, N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 74; *Poharnik*; AAR. s. II, A. XXI ist. 116, 181, 229; *Porkulab*, *Plojaschen*, ib., 229 s. a. (*Dacoromania* III 489 și Bena 17—18). — Ung.: *bolán*, *balán*, *balánk* < *bălan*, *Magyar Nyelvör*, XXII 112; *borbát* < *bărbat*, id. XXII 171; *fortát* < *fărtat*, Damian, 22; *tolhár*, Damian, 39; *vopozál* < *văpsi*, *vopsí*, Damian, 41.

Totuși nu trebuie să uităm nici româneștile: *botez* < *baptizo*; *porumb* < *palumbus*; *fomele* < *familia*; *zăbovi* < p.-sl. *zaboviti*; *vopsi* și *văpsi* < gr. biz. *ἐβαψα*, aor. lui *βαπτω*, chiar *plomân*, *sovârși*, *jondar* (cf. T. Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, p. LVI) etc.

b) Aceeași trebură să fie situația și în privința scrierii lui **î** cu **u**: *osundze* „pingue de piscis“ 358; cf. însă și **e** = **î**: *flemend* „famelicus“ 339, *gend* „cogitatio“ 340 etc.; precum și **i** = **î**: *vind* „vendo“, *vindzare* „venditio“ etc. 378, care poate fi și o rostire provincială; *gida* „carnifex“ = „gâdea“ etc.¹

c) Tot așa și în privința redării uneori a lui **ă** cu **a**: *dagore* „aestus, calor“ 333, *faszureszk* „infascio, obvolvo“ 338, *flakare* „flamma“ 339, 380, *spal* „abluo“ 370, *spament* 370, *de szarg* 366, *tatajshe* „uxor fratris“ 373, chiar și în *malaj* „pultes milii“ 380 și *paszat* 380 probabil nu este decât o grafie, obișnuită altfel atât la Sașii, cât și la Ungurii care scriu românește².

d) Ar putea fi o simplă grafie din lipsă de semn potrivit, o rostire provincială românească ori redarea grafică a rostirii streine scrierea lui **e** în loc de **ă** după **r**: *rebd* „patior, tolero“ 364, *re* „mala“ 364, *remas* „stipulatio“ 365, *resar* „orior“ 365 etc. Rostiri streine sânt: *remurat*, *-e* „ramosus“ 365, *regaz* „mora, spatium“ 364³.

e) Tot așa și scrierea lui **î** în loc de **î** după **r**: *ferim* „comminuo, frango“ 338, *griu* „triticum“ 341 și 373, *mohorit* „viola-

¹ Cf. săs. *punsə* < *pânză*; *pun e* < *până*; *fuškein* < *fășcăi*; *swurner* < *sfârnar*; *wunt* < *vânt*; *szwurlin* < *zvârl*; *wunete* < *vânăță*; *Vurfu Mundra* < *Vârfu Mândra*; *munkat* < *mâncat*; *mutse* < *măță*; *mune* < *mână*; *septemune* < *săptămână*, ap. Bena 20--21; *munzell* < *mânz* Brenndörfer 35; *purts* < *pârț*, id., 43; *murlin* < *mârli* id. 63 etc. — Ung.: *munyekar* < *mânecar*, *Magyar Nyelvőr*, XXIII 439; *monyator*, *munator* < *mânător*, ib. 438; *semunca* (*szamonca*, *szemonc*, *szémuncia*, *szelemonca*, *szelemonca*, *szelemuncia*) < *sămână*, id., XXIII 529., etc.

² Totuși cf. săs.: *bardasch*, *bordasch* < *bărdaș*, Brenndörfer 10; *dandscheln* < *tândăli*, id. 15; *kaluger* < *călugăr*, id. 25; *kaput* < *căput*, id. 26; *mängelitse* < *mângăliță*, id. 33; *mákó*, *măku* „Maulaffe“ < *măcău*, ibid.; *wăiwod* < *voivod* id. 54 etc. — Ung. *kacsula* < *căciulă*, *Magyar Nyelvőr*, XXIII 99, *kalugyer* < *călugăr*, ib., 101; *karuca* < *căruță* ib., 102; *pakulár* < *păcurar*, ib. 483; *pakura* < *păcură*, ib., 483; *palacsinta* < *plăcintă*, ib. 483; *palajaș* < *plăiaș*, ib. 483; *panusa* < *pănușă*, ib. 483; *papusa* < *păpușă*, ib. 483 etc. Asupra rostirii *a-a* în loc de *ă-a* sau *a-ă* în românește cf. cele ce am scris în *Dacoromania*, III 480—1, apoi O. Densusianu, *H. I. r.*, vol. II, fasc. 1 p. 78 și 103—4; Gamillscheg, *Oltensische Mundarten*, Wien, 1919 § 25, p. 55; Pușcariu, *Dacoromania* II, p. 65—68; G. Weigand, *Die Dialekte der Bukovina und Bessarabiens*, Leipzig 1904, p. 50.

³ Cf. săs. *rebdan*, „ertragen“, < *răbdă*, *remeschitse* „Rest, Ueberbleibsel“ < *rămășiță*, *resbin*, *rizbin* „durchdringen, erreichen, erlangen, aushalten“ < *răzbi*, *resfetšan* „sich verstellen, anständig benehmen“ < *răsfăț*, *retet-schin* „sich verirren“ < *rătăci*, Brenndörfer 44 etc. Ung. *rebdál* < *răbdă*; Damian 35; *rezsnyice* < *răjniță*, Damian, 36, etc.

ceus“ 380, *oborit* „dejectus“ 356, *omoriture* „digestio“ 357, *pogoritul* „descensus“ 361, *rid* „rideo“ 365, *rigeiesk* „eructo“ 365, dar și *regeiture* „eructatio“, *ibid.*, *Rim* „Roma“ 365, *rime* „lumbricus terrae“, *rimetor* „porcus“, *rimuesk* „verto“, *ris* „risus“ 365, *rize* „tela vilis et lacera“, *rizos* „lacer“ 365, *rith* „nasus porcinius“ 365, *riu* „rivus, fluvius“ 365, *urit* „odiosus“, *uritu* „odium“, 379, *czerina* „arena“, „ager“, „terra“ 333 etc.¹

f) În cazul Anonimului, care scrie cu litere latine, poate fi o influență analogică², să intre în categoria particularităților de mai nainte, dar în nici un caz, „pur și simplu, o ortografie bulgărească, imitată uneori și de Sârbi“, cum crede dl Bărbulescu³; variarea lui **o** cu **u** în: *Agost* „Augustus“ 326; *dolame* „tunica“ 325; *csordar* 332; *kosetor* „suttor“, *otrinde* „ideo“ 358; *porav* 362; *murony* 354; *negucz* „negotior, convenio“ 355; *shuvejesk* 373⁴. Forme normale pot fi: *kurastre* „lac tenue et novum“ 349; *engrupetor* „defossio“, dar *engrop* „sepelio, defodio“ 337; *murar* „molitor“, *murericze* 354, *purcar* „porcarius“ 364, (*mer*) *rutilat* „(malum) orbiculatum“ 352 etc.

¹ Cf. săs. *ameritich* „betrübt, niedergeschlagen“ < *amărit*, Brenndörfer 9; *borin* < „brechen, ausgeben, büssen“ < *bori*, id. 59; *urin* „hassen, überdrüssig werden“. id. 53; *griu* Fuss 206 alături de *gruu* < *grâu*, Bena 23; *rintsə* < *rânză*, Kisch, *NWW.*, 126; *Strimba* < *strâmba*, Brenndörfer 72; *rind* „Reihe“ < *rând*; *rima* „Regenwurm“ < *râmă*, Möckesch 60, ap. Bena 20; *Riu mare* < *râu(l) mare*, Brenndörfer 71; *brinke* „Halsdrüsengeschwulst der Schweine“ < *brâncă*, Brenndörfer 12; *brintsch*, „Stoss, Hieb“ < *brânci*, id., ib.; *brinze*, *brinse* „Käse, Schafkäse“ < *brânză*, id. 13; *Botrine* < *bătrâna*, Brenndörfer, 67, etc. — Ung. *riza* < *râză*, Damian 36, etc.

² O. Densusianu, *H. l. r.*, vol. II, fasc. 1, p. 89–90.

³ *Fonetica alf. cirilic*, p. 50, ș. u.; *Arhiva*, XXXII, No. 1, p. 19.

⁴ Cf. săs. *orden* < *urdă*, Brenndörfer 38; *bugatich* < *bogaț*, id., 13, *burdej* < *bordei*, id., 14; *gulich* < *gol*, id., 21; *gusto* < *gustu(l)*, id., 21; *hurken* < *horcăi*, id., 23; *kukesch* < *cocoș*, id., 87; *mutširlă* < *mocirlă*, id. 36; *purlăgâr* < *purligâr*, *potlogar*, id., 43; *purts* < *porți*, plur. lui *poartă*, id., 43; *bojēr*, *bujēr*, < *boier*, id., 12; *drobm*, *drum* < *drob*, id., 16, *flōr*, *flūr* < *fluier*, id., 18; *Fornika*, *AAR.*, s. II, t. XXI, 226; *Furnika*, ib., 235; *Kolschier* = „Clucer“. *Hurm.*, XI, 830, etc. — Ung.: *banya*, *bonya* < *bună*, *Magyar Nyelvőr*, XXII, 114; *bázsakora*, *bazsikura* < *batjocură* ib., 168; *dujom* < *duium*, ib., 391; *ficsor*, *ficsúr*, *ficsir* < *ficior*, ib., 438; *kalcon* (*kálcon*) < *călfun*, id., XXIII, 101; *komonák*, *kumunák* < *comănac*, ib., 101; *kompona*, *kompina* < *cumpănă*, ib., 201; *kukuci* < *cocuță*, ib., 296; *nomilodik* < *nume*, ib., 442; *kusztora* < *kuszturá*, Damian, 29; ciang. *cukoj* < *ciocoi*, *Magyar Nyelvőr*, XXII, 248; *tukmál* < *tocmi*, Damian, 35, etc.

g) Poate fi o simplă grafie care imită modelele latine din care s'au dezvoltat cuvintele românești, o particularitate a rostirii vechi, ori o influență săsească — înlocuirea lui **e** cu **i**, și invers: *argsent* 329 — *argsint* „argentum“ 328, *lecurics* 350 = „licurici“, *ierice* „triticum vernale“ 343 = „iriță“, *mocserle* „lacuna“ 354 = „mocirlă“, *peperig* 359 = „pipirig“, *szareke* „textum ex pilis“ 366 = „sarică“; *borgil* „subterranea casa“ 331 = „bordel, bordieu“, *kiltui* „expendo“ 346 = „cheltui“, *kipish* „conveniens“ 346 = „chipeș“, *tizedis* „decurio“ 374 (< ung. *tizedes*) etc.¹

90. Ca și Sașii și Ungurii, Anonimul consideră o seamă de plurale ca singulare și le dă ca atari: *felcs* „maxilla, gena“ 338, *cujbure* „nidus“ 348, *laczur* „laqueus“ 349, *mare* „pomum“ 352 (evident = „mere“), *pirone* „clavus trabalis“ 360, *primure* „fimbria“ 363 (plur. lui *prim* < ung. *prém*), *rush* „rubus hortensis“ (plur. lui *rug*), *sejdacse* „pharetra“ 367, *stagur* „vexillum“ 371, *verdecz* „lignum viride“ 377, *kyutori* 349, *ologcs* „contractus, claudus“ 357; *trincs* „vinacium“ 375, *negsei* 355, *petrunshej* „petroselinum“ 360, *prash* „porus“ = *praz* < p.-sl. *prazn*, *sengserecz* „sanguinaceum“ 367, etc.²

100. Femininul îl consideră de masculin în: *berbecsore* „masculus“ 330³.

110. Ca și streinii, Anonimul are o seamă de forme analogice greșite: *enfrumszetzesk* „exorno“ 337, *engrekeszk* „impregno“,

¹ Cf. săs. *Apold(ul) den schoß*; ap. Bena 27; *piperik* < *pipirig*, Brenndörfer 39; *Greñdich* < *grind*, Brenndörfer 68; *Opreta*, Brenndörfer 70 etc.

² Vezi exemple săsești la Brenndörfer 85, și Bena 32–33. Așa sânt: *brintsch* „Stoss, Hieb“ Br. 12; *burets* „Pilz, Waldschwamm“, id. 14; *butsch* „Ranzen, diecker Bauch“, id. 15; *klotzsch* „Kuchen, Stritzel“, id. 28 (< rom-colaci); *nutsch* „Nuss, Walnuss“, id. 37; *opintsch* „Bundschuh, Spottname des Rumänen“, id. 38; *paputsch* „Schuh, Pantoffel“, id. 38; *werdets* „Klotz, auch Beiname des Rumänen“, id. 54; *dranits* „Schindel“, id. 60; *kratsewets*, Br. 62 și *krasdawetz* Bena 32, ș. a. — Ungurești: *berbéc* < *berbeci*, plur. lui *berbece*, *Magyar Nyelvör*, XXII 168; *csercselye* și *csercse*, *csöröcsö* < *cercele*, *cercei*, plur. lui *cercel*, ib., 249; *kírséj*, < *cârcel ori cârceie*, id. XXIII 104; *katucs* < *cătuși*, plur. lui *cătușă*, ib. 103; *kurélye* < *curele*, plur. lui *curea*, ib. 296; actualul *lej* < *lei*, plur. lui *leu*, *bány* < *bani*, plur. lui *ban* etc.

³ Cf. săs. „der puika“, „der hora“, „der tschoakle“, „der brinse“ și „pränts“, „der Botrine“ alături de „die lapte“ etc. ap. Brenndörfer 87 și Bena 32. — În ungurește nu există gen, deci nu putem da exemple de acest fel din elementele românești intrate în ungurește. Femininul *roaibă* a ajuns însă să însemneze o specie de cal în forma *rojba*, cf. ung. *pej-ló*. *Magyar Nyelvör*, XXIII 488.

engresszeszk 337, *enseleszk* „fallo, decipio“ 338, *fasureszk* „infascio, obvolvo“ 338, *szmulgeszk* „evello, eradico“ 370, *temejeszsk* „fundo, seu fundamentum pono“ 374, *kercskedz* „strideo“ (mai nainte erà scris *kercskeiesk*). Ele dovedesc neîndemânarea în întrebuintărea zilnică a limbii românești¹. Intr' adevăr pentru Anonim limba românească, de și o cunoșteă bine (a putut să-i fie limba maternă), nu erà limba literară și de conversație în societatea cultă.

12^o. Anonimul are și derivate greșite de felul celor obișnuite în gura streinilor: *reietate* „malitia“ 364 și *vajtet* „ululatus“ alături de *vejtat*, idem, 376².

13^o. Influența grafiei latine se vede adese ori: *suppun* „suppono“ 373, *summe* „summa“ 373, *cservicse* „cervix“ 332, *Christinescu* 333, *gutte* „gutta“, *guttunar* 342, *shtincie* „scientia“ 371 etc.

14^o. Avem la Anonim chiar și o seamă de elemente germane care au trebuit să fie primite de la Sași — unele probabil cunoscute de întreg poporul românesc din Ardeal în sec. XVII —, căci colonizarea Șvabilor în Banat a început numai la începutul secolului XVIII³ și influența acestora n'a putut să se manifeste nici atunci numai decât. Intr' adevăr Anonimul știe de *Sas* „Saxo“ < ung. *szász*, *Saske* 366, *sesesk* „Saxonicus“, *Sesime* „Saxones“ de *Namcz* = „Germanus“ (= slav. *nemecz*), dar nu știe încă de Șvabi.

Astfel de elemente sânt: *berbir* „tonsor, chirurgus“ 330 < *Barbier*, *berbirice*, evident „bărbieriță“, ibid.; *bugle* „galla“ 330, identic cu modernul *buglă* „căpiță de fân“ (Brașov) < săs. *bugal*, idem (Lacea, *Dacoromania*, III 748); *fliske* „nauci, vilis, sordida“ 339, cf. săs. *flitš* „junges naseweises Frauenzimmer“, ap. Kisch,

¹ Găsim însă și provincial forme de acest fel; cf. d. p. *omorăsc* = „omor“ ap. T. Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, București, 1925, p. LXVII și 170/27; *coborăște*, ibid. 75/49 etc.

² Pentru cel din urmă cf. săs. *woitân* < *văetû*, Brenndörfer 54.

³ Cf. R. Fr. Kaendl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, Gotha, 1907, p. 100—101; Szentkláray Jenő, *Mercy kormányzata a temesi bánságban*, Budapest, 1909, pp. 29—30, 33 ș. u.; Bodor Antal, *Délmagyarországi telepítések története*, Budapest, 1914, pp. 9—12. Românește avem asupra acestei chestiuni lucrarea rezumativă și fără pretenții științifice a dlui Traian Simu, *Colonizarea Șvabilor din Banat*, Timișoara, 1924, pp. 5 ș. u. O recenzie asupra acestei lucrări făcută de Fr. Kräuter se poate ceti în *Korrespondenzblatt*, XLVII — 1924, Nr. 11—12, pp. 90—95.

Nösner Wörter und Wendungen, p. 47); *kuptusale* „subductura“, *kuptuszeszk* „subduco vestem“ 349 < **kaptuch* (cf. *Dacoromania*, II, 594—5), *modse* 353 < *Mode*; (cf. și ung. *módi*); *shlog* 370 < *Schlag*; *shold* < săs. *Scholdar* = germ. *Schulter*; *shtrang* „funis“ 372 < *Strang*; *shure* „horreum“ 373 < *Scheuer* v.-săs. *schyrän*; *trincs* „vinacium“ 375, cf. actualul *trinc* < *trinken*, al cărui plural considerat ca singular ar putea fi; *trok* „pelvis, linter“, *troke*, idem, 375 < *Trog*, săs. *trôx*; *targe* „lectica“ < *Trage*, poate *shtim* 371 < *Stimme*; *Tafte* 373 < *Taft*; *Verdunk* 377 < *Werdung*, ori, dacă trebuie cetit *verbunc*, < *Werbung*; etc. Pot fi venite atât din săsește, cât și din ungurește: *pleh*, *plehsor* 361 < *Blech* ori ung. *pléh*; *shpek* 370 < *Speck* ori ung. *spék*; apoi, cum am amintit, *hering* < *Hering* ori ung. *hering*; *shancz* „vallum, gyrus“ 366 < săs. *Schonz* ori ung. *sánc*; etc.

15^o. Se știe că limba de conversație a tuturor cărturarilor români calvini din secolul XVII eră cea ungurească. Influența limbii ungurești în acest timp eră atât de puternică, încât numeroase cuvinte ungurești erau întrebuințate în limba românească, care nu eră cultivată în școală, întocmai ca neologismele de astăzi. Nimic nu dovedește mai mult tăria acestei influențe decât faptul că în acest timp, afară de sufixele ungurești pe care le avem și acum în limbă (-*șag*, -*șug*, -*șâg*. < ung. -*ság*, -*ség*; -*ău* < *ó*, vechiu -*ov*; -*ălui*, -*elui*, -*ului* < -*ál*, -*el*, -*ul*; în parte -*aș*, -*ăș*, -*oș* și *eș* < ung. -*ás*, -*os*, -*es*¹), eram pe cale să mai primim și altele. Astfel dl V. Bogrea (*Dacoromania*, III 803) a atras atenția asupra lui -*ul* din *lupiul* „more lupino“ din Anonim, p. 351. Cred însă că *lupiul* nu este singurul adverb de acest fel la Anonim. Probabil tot așa mai sânt: *adesul* „frequent“, „adese“ și „ades“, cum se adauge ulterior (326), *amenuntul* „minutativ“ (327) și *ararul* „raro“ (328). Dacă în privința lui *amănuntul* am putea avea oarecare îndoială, putându-se ca autorul Dicționarului să-l fi înțeles și scos greșit din construcțiile *pre amănuntul*, *cu amănuntul*, *de-amănuntul*, *cu de-amănuntul*, această îndoială nu se poate menține față de *ararul* și *adesul* (cf. *Dicț. Acad.*, I, p. 222, unde *ararul* se consideră de „forma articulată“ a lui *arar*). Mai întâiu traducerea latinească ne arată clar că avem de a face cu adverbe. Articularea însă nu se poate face dacă *ades* și *arar* sânt adverbe (*a* din *adesea* nu este articol!). S'ar putea face numai dacă *rar* și *des* ar fi simțite ca sub-

¹ Cf. G. Pascu, *Sufixele românești*, Buc. 1916, pp. 285—6, 351.

stantive determinate după prepoziția *a* (cf. *a latul* ~, *a lungul* ~), ceea ce nu este cazul, cum ne arată în mod cât se poate de evident următorul exemplu pe care l-am întâlnit în Psaltirea lui Viski, ps. LIX, 4: „Cse'n vecsie va fi mila Domnuluj Pr'acseia kari legeturaj pezesk Si de Fet pre Fet tinesva mila Pr'acseja kari ku drept szluseszk luj kari adeszul (= „ades, adese“) legsej (= „legea-i“) pomeneszsk Si vojeszk dup'acseja a embla“.

Cât privește pe *lupiul*, nu mai avem de ce să ne îndoim în existența lui dacă cunoaștem alte două derivate similare care se găsesc tot în Psaltirea lui Viski și au fost relevate mai întâiu de Gr. Silași, *Transilvania*, VIII—1875, p. 161. Unul este *nebuniul* = „nebunește“ din propozițiunea: „Kend dzik assa ne bun i ul Csine neva audzi kuventul cse tu Dumnedzeu bedsokuri“ (ps. LIX, 4). Cellalt este *orbiul* = „orbește“, pe care Silași îl citează din ps. LXXIX, 3, dar în copia făcută de el, pe care am cetit-o cu atențiune, lipsește. Se vede că la copiere a sărit peste pasajul care cuprindea acest cuvânt¹.

Din cele ce am arătat cu privire la studiile lui Halici s'a putut vedea că și el vorbea și scria mai mult și mai ușor ungu-rește decât românește. Și așa va fi făcut și în graiul zilnic, mai ales că prietenii săi cei mai mulți se recrutau dintre Unguri și

¹ E greu de spus însă cum s'a făcut derivațiunea acestor trei adverbe din urmă cât timp nu știm sigur cum se rosteau: cu *i* ori cu *î*. În cazul că rostirea ar fi fost cu *î*, am putea să ne gândim ori la muierea consonantei finale a radicalului, mai ales în *nebuniul* < *nebuny* = *nebu* (cf. ung. *kirlán* și *kirlány*, *kerlány* < *cârlan*, *ke**trán* și *ke**trány* < *cătran*, *buzogány* < *buzdugan*, *csokány* < *ciocan*, *csobány* < *cioban*, *limány* < *liman*, *kocsány* < *cocean*, *kurtány* < *curtean*, *mokány* < *mocan*, *tokány* < *tocană* etc.; apoi: *Korbuly* < *corbul*, *Raduly* < *Radul*, *mosuly* și *mosuj* < *moșul*, iar prin rostirea lui *ly* ca *j*: *mutuj* < *mutul*, *brusztuj* < **brusztuly*, disimilat din *brusztur* sau *brusztury*, *kortuj* < *cortul*, *lunguj* < *lungul*, *prosztuj* < *prosztul*, *prunkuj* < *pruncul*, etc.), ori la alăturarea formei arhaice și dialectale *-jul* a lui *-ul*, cu toate că aceasta se întrebuintă de obicei numai în legătură cu cuvintele terminate în vocală (cf. Balassa—Simonyi, *Tüzetes magyar nyelvtan*, I, *Magyar hangtan és alaktan*, Budapest, 1895, p. 677). Dl Bogrea îl crede pe *lupiul* derivat din pluralul *lupii* + suf. *-ul* = „ca *lupii*“ („cf. și lat. *lupi ceu*, la Vergil, *Aen.*, II, 355 = gr. *λύκοι ὡς* din *Iliadă*, XVI, 156“) și adaugă: „Derivarea de la plural se explică prin necesitatea de a evita confuzia cu forma articulată de singular (*lupul*)“ (*Dacoromania*, III, 803). Observația că ar putea fi vorba chiar de un gen. latin *lupi* + suf. ung. *-ul* = *lupi* s. *lupino more* (*Dacoromania*, III, 803) am făcut-o incidental în legătură cu comunicarea dlui Bogrea, fără a adânci chestiunea. Nu mai țin deci la ea.

Sași. Graiul său românesc deci trebuie să fi fost plin de elemente ungurești. Și într'adevăr vocabularul Anonimului cuprinde foarte multe elemente ungurești. Dl. Iosif Popovici a dat în *Magyar Nyelvőr*, XXXVIII, p. 212-213 o listă a acestor elemente ale Anonimului. Această listă însă este departe de a fi completă, cuprinzând abia un sfert (78) din ele. Voiu încercă deci să o întregesc în cele ce urmează, fără a avea însă pretenția de a fi recunoscut toate elementele ungurești ale Anonimului și de a nu fi omis nici unul, mai ales că m'am restrâns numai la etimologiile relativ sigure¹.

Pag. 326:

Adeu. Tributum. (< *adó*).
Afiom Herba soporifera (< *áfiom*).
Agresh. Omphax. Uva cruda.
 (< *egres*).

Pag. 327:

Ajke. — (< ung. *ajak*, pos. *ajka*
 „buză“; cf. și ar., alb. *aikã*
 „smântână“).

Akar. Sive. Vel. (< *akár*).
Akar kare. Quicumque. Quivis. (Cf.
 ung. *akárki*, *akármely[ik]*).

Alan. Contra. (< *ellen*)
Alensig Inimicitia. (< *ellenség*).
Alenisch. Inimicus. (< *ellenes*).

Alenzuiesk. Contradico. (< *ellenez* —).

Alenzuiture. Contradictio.

Aldemash. Donum. (< *áldomás*).

Alduiesk. Benedico (< *áld-*).

Alduit, -e Benedictus, -a.

Alduiture. Benedictio.

Pag. 328:

Anish. Anisum. (< *anis* < germ.
Anis, (*Stern*)*anis*).

Aprod. Ephoebus. (< *aprod*).

Ardal. Transilvania. (< *Erdő-el*,
Erde-el, *Erdély*).

Ardelan. Transilvanus.

Arnyeu. Tectum currum. (< *ernyő*).

Pag. 329:

Babe. Obstetrix. (< *bába*).

Bacse. Frater maior natu. (< *bács*).

Ban. Prorex. (< *bán*, iar acesta
 din mong.-turc. *bajan*, „reich“).

[*Belusagul*. Vanitas.] (probabil
 din *bölség*, *böség* care ne-a dat
 pe *belșug*)

Pag. 330:

Benuesk. Doleo. (< *bán-*; cf. rut.
banuváty).

Benuiesk Ago cum aliquo. Fracto.

¹ Observ că pe *e* din ediția Crețu îl redau în tot locul cu *e* deoarece
 ~ deasupra lui *e* în manuscris nu are nici o valoare: indică numai că *e*
 e vorbă de o vocală. Nu citez apoi pe toți autorii etimologiilor date, mai ales
 dacă ele se găsesc în dicționarele etimologice ori în lucrările privitoare la
 elementele ungurești ale lui Alexics, Mândrescu și A. Scriban, precum și
 în lucrarea citată a lui I. Popovici. Am citat numai câteva etimologii mai
 grele date în vremea din urmă. Altfel aș fi mers prea departe pentru ca-
 drele restrânse ale acestui studiu.

Curam gero. (< *bán*; cf. rut. *banuváty*).

Bentuiesk. — (< *bánt*, „a supără“; cf. rut. *bantuváty*).

Bentuiitor. —

Beseu. Iniuria. [Contumelia]. (< *bosszi*).

Beter. Sane. (< *bátor*).

Blotor. Homo nauci. (< *botor* „dumm, tölpisch, einfältig“ + *botlik*, cu care este înrudit, < **botlor* < **blotor*¹; ori < ung. *botor* + *bleg*, ori + germ. *blöde*, „prost“, „bleg“).

Bicsluieszk. Aestimo. (< *becsülni*).

Bicsluieszk. Aestimo.

Bicsluit. Aestimatus.

Bicseu. Aestimatio. (< *becsü*).

Bicsulat. Honor. Aestimatio. (< *becsület*).

Bios. Fertilis. (Derivat din *biu* „bogat, mănos“ < *bő*).

Biosime. Fertilitas.

Bir. Tributum. (< *bér*)

Birar. Tributorum exactor.

Biruieszk. Possideo. Vinco. (< *bir-*).

Birish. Mecenarius. (< *béres*.)

Bike. Taurus (< *bika*, deci deosebit de *bic* < srb. *bik*, idem.).

Pag. 331:

Bogye. Cumulus. Acervus (< *boglya*).

Bobone. Praestigiae. Superstitio. (< *babona*).

¹ Di Bogrea se gândește la *bodor* „crispus“ și citește *blodor*, *Dacoromania*, I, 269.

² *Csukure*, pentru care cf. ung. ardelenesc și nou *csukor*, *csokor*, după părerea dlui Pușcariu este un derivat din lat. **cicculus* (< *ciccus* =

Bobonitoare. Superstitiosa. Praestigiatrix.

Bobonesk. Superstitionibus utor.

Bushlueskume. Conturbor. (< *búsul-*).

Bushluiesk. Conturbo. (< *búsul-*).

Bushluitor. Conturbator.

Pag. 332:

Csaklie. — (< *csáklya*).

Cseluteszk. Decipio. Fallo. (< *csal*).

Cseluitor. -e. Deceptor, -trix.

Cselarnik. -e Fallax.

Cseluiture. Deceptio.

Cselshag. Deceptio. Fallacia. (< *csalóság*).

Csebeluieszk. - (< *csábul-*; Lacea, *Dacoromania*, III, 741—2).

Csebeluitor. —

Csebale. (cf. *Csebeluiesk*).

Csemer. — (< *csömör* < slav. *čemerz* „Gift“, „Magenkrampf“).

Csemerlueskume. Nauseam contracto. (< *csömöröl-*, *csömört-*).

(*Csireshe*) *oltone.* (< *oltvány*)

Csishme. Cothurnus. (< *csizma*).

Csishmeshike. (ap. Popovici: *Csishmeshice*). Cothurnaria.

Csorde. Grex. (< *csorda*).

Csordar. Pastor gregis.

Csont. Oss, ossis. (< *csont*).

Pag. 333:

Csuber. (< *csöbör*, *cseber*, iar acesta < slav. *čobrъ*)².

Czekle. Beta. (< *czékla*).

Czekle albe. Beta alba.

Czekle roshie. Beta rubra.
Czipou. Libo. (< *czipó*).
Cziprosh. Cyparissus. (< *czipros*,
cziprus [fa]).
Czondre. Bracca. Vile indumentum
rusticanum, (< *condra*, din
care este și săs. *Zondər*; cr.
candra; slov. *candra*, *cundra*;
rut. *cundre*, *cundry*; čeh. *cundra*;
pol. *cađra* etc.).

Pag. 334:

Delie. Luxum amans (< ung.
deli, *delia* = *dalia* „tapfer“,
„ansehnlich“, „vortrefflich“).

Pag. 335 :

Diak. Latinus. Studiosus. (< *deák*,
ori slav. *dijakъ*, idem, iar acesta
< gr.-med. *διάκος* = *διάκωνος*).
Diekutz, diminutivum.
Diecseshte (ap. Popovici greșit
Diecsishte). Latine.
Dike — (< lat.-ung. *dica* „dare“,
„contribuție“).
Diseu — (< *gyűszű*, sec. *dészű*
dészű „degetar“, „năpârstoc“).
Dugh. Foetor. (< *dög*).

Pag. 336 :

Enduluiesk. — (< *indul-*).
Enduluieskume. —

gr. *κίρκος* „capsula de sămânță a rodiei“). Balassa—Simonyi, *Magyar tuzetes nyelvten*, I. *Magyar hangtan es alaktan*, p. 134, însă îl aduce în legătură pe ung. *csokor* cu ug. *sögörš*. — Csucs poate fi identic cu ung. *csúcs* „vârf“, „pisc“, rezultând amândouă dintr'un plural al lui *ciucă*; cf. și ung. *csuklyon*, *csukjon* < rom. *ciuc*, *ciucă* „Bergspitze, Bergkann“, ap. I. Szinnyei, *Magyar Nyelvör*, XXII, p. 296.

¹ Cf. și V. Bogrea în *Dacoromania*, I, 269, unde însă s'a tipărit greșit *fodormenthe*, în loc de *fodorménta*, *fodormenhta* s. *fodormenta*.

Pag. 338 :

Fál. Genus. (< *-félé*).
Fel. Genus. (< *félé*).

Pag. 339 :

Feshtik. — (Probabil < *festék*
„văpseală“, nu *fâștic*!).

Fig. Ficus arbor. (Mai curând din
ung. *füge* > *figă* „smochină“,
„Feige“, iar din acesta *fig*
„smochinul“, decât din lat.
fīcus, -um > ar. *h'ic*, *h'icā*;
mejl. *ic*, *icā*).

Fige. — (< *füge* „smochină“,
„Feige“).

Firiz. — (< *fűrész* „ferestrău“).

Fodormente. Mentha. (< *fodor-*
ménta s. *fodormenta*¹ „mintă
creață“).

Fodormenta kaluluj. Calamintha
Font Libra. (< *font*).

Frenczush. Gallicus morbus. (<
ung. *franczos* „frânșos“, propriu
„franțuzesc“, < *francz*).

Frenszusheskume. Gallico morbo
inficior.

Frenczushit. Gallico morbo in-
fectus.

Pag. 340:

Gend. Cogitatio (cf. ung. *gond*).

Gendesk. Cogito.

Gencsesk. — (< *gáncs* „nod“;

cf. *gâncsol* = propriu „a căuta nod în papură“, „a pune piedeci“; „a dojeni“, „a muștră“).

Gencsale. —

Gerash. — (< *garas* „monetă veche“).

Gereshice. — (< *groșiță* < *groș* [*< germ. Groschen s. < pol. grosz*] modificat sub influența ung. *garas*).

Pag. 341:

Grof. Comes liber. (< *gróf*).

Gsingash. Delicatus. (< *gyengés*).

Gsingesheskume. Delicatus reddor.

Gsingeshie. Delicie.

Pag. 342:

Gyolgs. Syndon (< *gyolcs*).

Gsuiesk. — (Identic cu mod. *giol*, probabil < ung. *gyön*, *gyün*, *jön*-, < rad. *gyöv*-, *gyüv*-, *jöv*-, cf. *kigyön*-, *kigyün*-, *kijön*-, „venir à bout“, „auskommen“).

Guler. Collare (< *gallér* [*< germ. med. gollier, goler*,] iar acesta din lat. *collarium*, cf. și säs. *galər*, *gałər*; ceh. *golar*, *goller*, *goler*; slov. *golír*, *golier*).

Gyontar. — (< *gyontár* „Electrum“ „Agtstein, Bernstein“; ori < *gyantár* „Vernix“, „Fürniß“).

Gyöngy virag. *Lilium convallium* (< *gyöngyvirág*).

Ham. Lorum. (< *hám*).

Hareng. Campana (< *harang*).

[*Harfe.* Psalterium.] (< *hárfa*, iar acesta < germ. *Harfe*).

Hasne. Utilitas. (< *haszon*).

Heberluiesk. — (< **habarol*- < *habar*- „a amestecă“, „a vorbi încurcat“, „a găngăvi“).

Hebertuitor. —

Hejduk. Hajdo. (< *hajdú*, plur. *hajduk*, poate prin bulg., srb., rut., pol. *hajduk*).

Heidukame. Hajdones.

Hejducesesk. Hajdonicus.

Hejduceseshte. Hajdonice.

Hemush. Cadus pellionis (< *hamus*, *hamvas* „groapă cu cenușă pentru tăbăcirea pieilor“).

Hemushesk. —

Hemushit. —

Herbeluiesk. (cf. ung. *hörpöl*-, *hörböl*- „a sorbi“).

Herbetuit. —

Herengeseu. Campanator. (< *harangozó*).

Hergany. Cucurbita [Vel *Bosztán*] (Cf. *hârgaiu* „vas în care se fierbe mămăliga“ < *hârgău* < ung. *hírgó*, cu schimb de sufix).

Hering. Halix (< *hering* < germ.

Hering).

Heshie. Pellix (sic) agnina tenerima, pro gucsma (Poate < rad. ung. **has*-, cf. *hasad* „a crăpă, a se despică; a se sfășiă“, *hasít*-, „a crăpă, a despică, a sfășiă, a spintecă“; mod. = *hărșie*, *harsie*).

Hesnuiesk. Prosum. (< *hasnä*).

Pag 343:

Hinteu. Carpentum. (< *hintó*).

Hojse. (Hasdeu citește: *Hojte*).

Longurio. (< *hossza*).

Homok. Sabulum. (< *homok*¹).

Pag. 344:

Ishpan. Castellanus. Comes. (< *ispán*).

Kanye. Milvus. (< *kánya* < slav. *kaňa*; cf. și srb. *kanja*).

Kapte. Crepita. (< *kapta, kaptafa*).

Kedar. Victor. (Cf. ung. *kádár*, idem; „*Kade. Cadus*“ însă poate să fie de altă origine, v. *Dicț. Acad.* II, fasc. 1, p. 14).

Kelcsig. Sumptus. (< *költség*; cf. rut. *kel'čy'k, kel'čyg*).

Kelemar. Mercator. Institor. (< *kalamar, kalmár*, idem; cf. *Lacea, Dicț. Acad.*, t. II, p. 48).

Pag. 345:

Kelemarisch. Atramentarium. (< *katamáris*).

Kelitke. Cavea. (< *kalitka*).

Kemerash. Camerarius. (< *kamarás*).

Kemuke. Damascenus. (< *kamuka*; cf. *camhă, canfă*, < slav. *kamcha*).

Keput. Porta. (< *kapú, acuz. kapút*).

Ke[le]rabe. — (< *kalarábé* = germ. *Kohlrübe*).

Kerike. Rotula. (< *karika*).

Kerikedz. Roto.

Kerikat. Rotatus.

Ketane. Miles. (< *katona*).

Pag. 346:

Ketenie. Militia.

Kiczelle. Praecinctorium (< ung.

kecele, köcöle, köcölöje, köcölye, idem, Szinnyi, *M. Tsz.*, I 1078).

Kilin. Seorsim. (< *külön*).

Kiltuiesk. Expendo. (< *költ-*; cf. rut. *keltuvaty*).

Kiltuale. Expensa.

Kin. Cruciatu. (< *kin*).

Kinuesk. Crucio. (< *kin*; cf. rut. *kinovaty*).

Kinuieskume. Crucior.

Kincs. Thesaurus. (< *kincs*).

Kip. Imago. (< *kép*; cf. rut. *kip*).

Kipzuiesk. Conjicio. (< *képez-*).

Kipzuiture. Conjectura.

Kipisch. Conveniens. (= *chipeș* < *képes*).

Kireu. — (< *kérő* „pețitor“).

Kishereu. — (< *kisérő* „însoțitor“).

Kiuze. — (< *köz*).

Klotosesk. — (Probabil identic cu mod. *a se colțosi* I. Dragoslav, *Icoane vechi și noi*, p. 8. < ung. *költözni* „a se mută“).

Kobertuiesk. Praedor. (< *koborol-*).

Kobertuitor. Praedator.

Koberleu. Praedo. (< *koborló*).

Koboz. Lyra. (< *koboz*; cf. mod. *cobuz* < rus. *kobyza*, tat. *kobuz*; *cobză* < rus., rut., pol. *kobza*, la origine toate din turc. *kopus*);

Kocsie. Currus equestris. (< *kocsi*; cf. bg. srb. slov. rut. *kočija*).

Kocsish. Auriga. (< *kocsis*; cf. rut. *kočiš*).

Kocsishesk. Aurigam ago.

Koczke. Os. (< *koczka* „alea,

¹ Pentru *homoc* cf. mai întâiu Alexics, *Magyar elemek az oláh nyelvében*, Budapest, 1888, p. 61, precum și V. Bogrea, *Dacoromania*, I, 269.

tessera“, „Würfel“, probabil în jocul de arșice).

Pag. 347:

Koleshe. — (< *köles* „meiu“; cf. și srb.-cr. *kuli'eš*, bg. *kuľ'áša*, rut. *kuľ'iš*, *kuťeša*, rus.-alb. *kuľ'eš*, pol. dial. *kulesz*, rus. *kylága*, rus.-alb. *kuťaha*).

Koloshvar. Claudiopolis. (< *Kolozsvár*).

Koncs. Frustum. (< *konty* „Haarbund der ungarischen Frauen“, iar acesta < it. *concio*; cf. și rut. *kontja*, *kontj*, srb.-cr. *kónđa*, slov. *kont*).

Kontush. — (Probabil din ung. *köntös* „Gewand, Kleid“; dar cf. și bg. *kontoš*, srb.-cr. *kuntoš*, *kontuš*, *kuntuš*, slov. *kontúš*, ceh. *kontuš*, pol. *kontusz*, *kuntusz* < rut. *köntuš*, *kúntuš*, rus. *kýntyšz*, *kýntušz*, care sânt parte din ung. *köntös*, parte din turc. *kontoš*).

Korbacs. Scutica. (< *korbács*; ar putea fi venit însă și din turc. *kyrbač* prin srb.-cr. *korbač*; cf. și slov. *korbáč*, pol. *korbacz*, *karbacz*, rut. *karbač*, alb. *gerbátš*, ca și rom. *gârbaciu*, și bulg. *gъrbač*).

Koruj. Nisus. (< *karoly*).

Koshare. Corbis. (< *kosár*)¹.

Koshtëj. Castellum. (< *kastély*).

Krakeu. Cracovia. (< *Krakó*).

Pag. 348:

Kulcsér. Claviger. (< *kulcsár*).

Kulduiesk. Mendico. (< *kold(ul)*); cf. și srb.-cr. *koldujem*, *koldovati*, slov. *kolditi*, *koldovati*).

Kuldush. Mendicus. (< *koldus*).

Pag. 349:

Labe. Pes. (< *láb*).

Lade. Cista. Arca (Probabil ung. *láda* < germ. v. *Lade*; cf. și srb.-cr. *lad*, slov. *lada* ceh. dial. *řada*, pol. *lada*).

Ladicze. idem. (Diminutivul lui *ladä*; cf. și srb.-cr. *ladica*).

Laksche. — (< *laksa* = *laska* „tăței, tocmagi, toșmagi, macaroane“).

Ladicsore. Cistula. Arcula (v. *Ladicze*).

Pag. 350:

Lekuiesk. Habito. (< *lak* —)

Lekuiture. Habitatio.

Lekshag. Habitatio. (**lakság*).

Lempash. Lampas. (< *lámpás*).

Lempeshel. —

Leshuesk. Insidior. (< *les-*).

Lesh. Insidiae. (< *les*).

Leterne. Laterna. (< lat. *laterna* prin ung.).

Levente. Effeminatus. (< *levente* „cavalier“).

Pag. 351:

Lipán. Piscis. [*Lepény-hal*]. (Popovici citește *Lipian*. Am dat

¹ Ca sens este deosebit de p.-sl. (bg., srb.-cr., rut., pol., slov.) *košara* „Hürde, Schafhürde“; cf. însă slov. *košár* „runder Handkorb“ și s.-cr. *košar* „Fischkorb“.

aici acest cuvânt pentru apropierea pe care o face însuși autorul. Totuși fonetismul ne arată mai curând origine slavă; cf. srb.-cr. *lipan*, *lipen*; slov. *lipan*, ceh. *lipan*, *lipaň*, *lipen*, *lipenň*, pol. *lipeń*).

Lipiny. — (< *lepény* „tortă, pogace; plăcintă“; cf. srb. *lepinja*, ceh. *lepenj*).

Loding. (< *lóding* „Pulverpfanne an den Flinten“, iar acesta < germ. *Ladung*).

Logosh. Lagassinum, oppidum Hung. Inferi[oris] (< *lugas*).

Lugseu. Lixivum. (< *lúgsó*).

Pag. 352:

Megyeleu. Convivium natale. (< *májoló*, idem, Szarvas-Simonyi, *NytSz.*, I 666; cf. lat. *maja* „obstetrix“).

Mereu. Rectus. sive *Mereje*. Recta (< *merő*, v. *merev* „starr, steif“; cf. V. Bogrea, *Dacoromania*, I 270—1).

Pag. 353:

Mereiesk. — (< *mereu*).

Meshter. Magister. Artifex. (< *mester*).

Meshtergrinde. — (< *mester-gerenda*).

Meshteresk. Magistrum ago. Artificium (*sic.*) (< *meşter*).

Meteringe. — (< *matring*, *motring*, „Strähne“; cf. și *far-matring* „Schwanzriemen“).

[Mistujesk. Conquiesco]. (< *emészt-*).

Missh. Missa. (< *mise*).

Mod. Modus. Politia (< *mód*).

Modosh. Politicus. (< *módos*).

Mohor. Herba in millio crescens (< *mohar*, *muhar*; cf. srb. *muhar* etc.).

Mchorit. Violaceus. (< *mohor*).

Mokan. Famulus. Rusticanus. (Probabil un derivat al radicalului *mok-*, pe care-l întâlnim în ung. *móka*-¹⁰. „glumă, șagă“; ²⁰. „om nebunatic, glumeț, cf. și *mókás* „glumeț, nebunatic“ și *mokál-*, *mokázik* „a glumi, a face nebunii“, și care ar fi putut da un **mókó* > rom. **mocău*, iar cu schimb de sufix *mocan*, ca și *bădăran* < *bădărău* < *badaró* etc. Această etimologie pare a o probă sensul de „mojic, prost, grosolan, bădăran“ al lui *mocan*. Ungurescul *mokány*, *makány* însă este < rom. *mocan*).

Motrok. Stupidus. Bardus. (< *motrok* „mut“, „mutul“, ap. Szinyyei, *MTsz.* I 1485).

Mozomajne. Spectrum. Terricula-mentum. (< **mozomány* < *mozogmány*, cf. și *mozogány* „om mare și puternic“ < *mozog-* „a se mișcă“, ap. Szinyyei, *MTsz.* I 1487).

Mozgosesk. Moveo. (< *mozgosít-*).

Mer musketaricz. Malum Apianum Muscatellum (< *muskotály* + suf. *-arif*).

Pag. 355:

Nedragasy. Caligae (< *nadrág*).

Nedregsej. Caligulae.

Nemesh. Nobilis. (< *nemes*).

Nemeshesk. Nobilis.

Nemesheskume. Nobilitor.

Nemeshesk, -e. Nobilitaris.

Nemeshie. Nobilitas.

Pag. 356:

Neramcse. Malum aureum (< *narancs*).

[*Koperseul.* Tumba. Sepulchrum]. (< *koporsó*).

Nosa. Eia. Agedum. (< *nosza*, idem).

Nust. Mardus. (< *nyuszt* „mustela martes“).

Pag. 357:

Ocsocs. Palea. (cf. ung. *ocsú*, *ocsó* „curături, diresături; codină, rosături, fărâməturi“).

Oke. Causa (< *ok*, cu suf. pos. *oka*).

Okosh. Prudens. (< *okos*)¹.

Otoj. Oleum. (< *olaj*; cf. și srb. *olaj*, rut. *otoj* alături de forma slavă *olej* care ne-a dat pe *olei*, *uleiu*).

Olos. Italus. (< *olasz*).

Oloresk. Italicus.

Oltar. Altare. (< *oltár*).

Omestesk. Digero. (< *emészt-*).

Omestiture. Digestio.

Pag. 358:

Orbancz. (< *orbáncz* „Erysipelas, gutta rosacea“, „Rothlauf, Rose“).

Oshkole. Schola. (< *oskola*=*iskola*).

Otalnr. Defensio. (< *otalom* = *ottalom*).

Otelmezuesk. Defendo. (< *otalmaz-* = *ottalmaz-*; la Popovici greșit *Otelmetuiesk*).

Palos. Gladius. (Probabil < ung. *pallos*; cf. și srb. ceh. *paloš*).

Pante. (Neputând fi vorba de *pantă* < fr. *pente*, cu siguranță avem de a face cu ung. *pánt* „canthus“, „eiserne Radschiene“, „Binde“, el însuși venit din germ. *Band*; cf. și säs. *Bant*).

Pantzir. Lorica (< *pancér* „Brustwehr“, iar acesta din germ. *Panzier*, *Panzer*).

Pare mushketaricze. Pirum Apianum. (< *muskotály* + suf. *-arif*)².

Pag. 359:

Peharszek. Abacus (< *pohár-szék*)³.

Pepiros. Papyrus (< *papiros*)

¹ Urmează după Crețu *Olak*, după Popovici *olah*. Cred că cel dintâiu are dreptate. Eră imposibil ca Anonimul să se fi oprit la fixarea și traducerea înțelesului lui *oláh*.

² Urmează *Pecsine*. Assatura. Ar putea fi < ung. *pecsenye* tot așa de bine ca și < slav. *pečenъ*, *pečenъ*, *pečenije*. *Pecskelesk*, care urmează după el, precum și însăși forma cuvântului arată mai curând origine slavă.

³ Cf. și *parsec*, ap. Alexics, *o. c.*, p. 88 și Mândrescu, *Elemente ungurești în limba română*. București, 1892, p. 96 (la Brașov *parseichiu*, com. S. Pușcariu).

Perkan. — (< *párkány* „margină“).

Pershol. — (< *pârjoli*).

Persholesk. (cf. *perzsel*, dar și ar. *pârjalâ, pârjâli* > slav. **pržžalo* < *pržžiti* rom. *prăji*).

Perteluiesk. — (< *pártol-* „părtini“).

Perteluitor. —

Pag. 360 :

Petrunshėj. Petroselinum. (Din lat. = gr. *πετροσελίον*, prob. prin ung. *petrezselyem*; cf. și ceh. *petr(u)žel*).

Pilde. Exemplum. Figura. Symbolum. Proverbium. (< *pélđa*).

Pilduiesk. —

Pint. Pinta, Urna. (< *pint, pinta* „mensura liquidorum, continens sextarios quatuor“).

Pinkosh. Pentecoste. (< *pünkösd*).

Pag. 361:

[*Plapan.* *Paplan.*] (< *paplan*).

Plenteluiesk. Planto. (< *plántál-*).

Pag. 362 :

Por. Rusticanus (< *pór*).

Poshte. Cursor (< *pósta*; cf. srb. *pošta*, rus. *počta*, pol. *poczta*, *poszta* etc.).

Potok. Torrens. (Poate fi tot atât de bine < ung. *patak*, ca și < slav. *potokъ*, din care derivă și cuvântul unguresc).

Primure. Fimbria. (Plural sau singular reconstruit din *primuri*, pluralul lui *prim* < *prém*, iar acesta din germ. *Bräme*).

Probe. Proba. (< *próba*; cf. și germ. *Probe*)

Probeluesk. Probo. (< *próbalni*).

Prokator. Causidicus (< *prókátor*, iar acesta < lat. *procurator*).

Prokatorie. —

Pag. 364 :

Ratot. Frixum. (< *rántott*).

Pag. 365 :

Resteu. — (Evident „Vorsteckholz“, < *eresztő*).

Pag. 366 :

Rute. Ruta. (< *ruta(fü)*. cf. mgs. *rûtâ*, mod. *Raute*, lat. *ruta*, gr. *ῥότυη*).

Sajke. Graculus. (< *szajkó*).

Shalye. Salvia (< *zsálya*).

Shalye selbatike. Ambrosia.

Shalitru. Nitrum. (< *salétrom*).

Same. Ratio. Aestimatio. Summa (< *szám*).

Bag en same. Aestimo.

Shancz. Vallum. Gyrus. (< *sáncz*; cf. și säs. *Schönz*).

Shargul. — (< *sárga* „galben“).

Sas. Saxo. (< *szász*).

Saske. —

Pag. 367 :

Sebeiesk. Sartorius. (der. < *sabău*).

Sebeiaske. Sartoria.

Sebeu. Sartor, (< *szabó*).

Sekuj. Siculus. Scythulus. (< *széköly, székely*).

Sekuiesk. Siculicus.

Sekriny. Sepulchrum. (< *szekrénny*).

Selate. Lactuca. Sallata (*saláta*).

Selash. Hospitium. (< szállás).
Seleshtuiesk. Hospitor. (< szállá-
 sol-).

Pag. 368:

Sesesk. Saxonicus. (cf. Sas).
Sesime. Saxones.
Sidalme. Convicium. (< szidalom).
Siduiesc. Convicior. (< szid).
Siduior. Conviciator.
Simpur. Sulphur. (Poate fi atât din
 ung. *szompor*¹ cât și din srb.
sumpor < p.-sl. *sumporz*, idem).
Shirag. Exercitus. (< sereg).
Sir. Instrumentum. (< szer).
Shishak. Galea. (< sisak).

Pag. 369:

Skoboz. Lyra. (cf. koboz).

Pag. 370:

Shod. Stultus. Facetus. (Din evr.
schôfeh „Narr“, venit însă nu
 prin slavul *šutŭ* „nugator“, cum
 credea Cihac, II 391 și Șăineanu,
Dicț. Univ., s. v., ci, cum bă-
 nuește A. Scriban, *Arhiva*, Oct.
 1923, p. 285, prin ungurescul *sod*,
 idem, pe care-l găsim atestat mai
 întâiu într'un manuscris din sec.
 XV², apoi în Codicele de la
 Érsekujvár scris la 1530-1 și
 în *Cartea de cântece* a lui
 Hofgreff din sec. XVI, ap.

Szarvas-Simonyi, *M. Nyt. Sz.*,
 II 1585. Ungurescul *sod* este deci
 de aceeași vârstă și de aceeași
 origine cu germanul *Schudde*,
Schaute, *Schote* „geck“, „al-
 berner lächerlicher Narr“,
 „schlechter Mensch“, care se
 găsește mai întâiu în 1575, cf.
 Weigand, *Deutsches Wb.*, ed. 5,
 vol. II, Giessen, 1910, col. 687
 și Kluge, *Et. Wb. d. deutschen*
Sprache, ed. 8, Strassburg, 1915,
 p. 387. Provincial se mai în-
 trebuințează ung. *sod* și astăzi.
 Astfel îl găsim atestat în
 Moldovân G., *Alsó vármegye*
monográphiája, I, Aiud, 1899,
 p. 805: „s o d: tréfás, bolon-
 dos“. De aceeași origine pare
 a fi săs. *schotchæs* „schief“,
 krumm“, *schotchq* γη „schief
 gehen“, atestat la Kisch, *Nösner*
Wörter und Wendungen, Bistrița,
 1900, p. 144. Substantivul *șotie*
 „poznă, păcălitură, trăznaie,
 scrinteală, faptă rea“, ca și deri-
 vatele acesteia *șotiôs* și *șotiêr*,
 cum bine a observat Cihac, l. c.,
 nu pot fi despărțite de *șod*,
 **șot* (cf. germ. *Schote*) nici ca
 formă, nici ca sens).

Sokacs. Cocus. (< szakács, iar
 acesta < p.-sl. *socačz*).

Sokash. Consuetudo. (< szokás).

Soldush. Primus author. (< szo-

¹ I. Szinnyei, *Magyar Nyelvőr*, XXIII, crede că cuvântul unguresc este din sârbește.

² Cf. I. Szinnyei, *Magyar Nyelvőr*, XXIII, p. 189–191, unde cuvântul unguresc este considerat ca venit din românește.

*vados, szvados, szavatos, szovatos*¹).

Shold. Stipendium. (< *zsold*; cf. și pol. *żołd*, ceh.-slov. *žold*, *žoud* < germ. *Sold*).

Sholtar. Psalmus. (< *zsoltár*).

Sotya Satan. (Dacă trebuie cetit cu *s*, cum arată cuvintele între care se găsește, cf. ung. *szottyán* — „a se ivi pe neașteptate”; *szoty* „om bătrân și slăbănog“).

Pag. 371:

Spenyor. Hispanus. (< *spanyol*, cu confundarea lui *l* cu *r*, obișnuită atât în săsește, cât și în ungurește la primirea elementelor streine).

Spenyoleshte. Hispanice. (< *spanyol*).

Spenyoresc. Hispanicus.

Pag. 371:

Spiknard. Spicinardus (< *spiknárd* „lavandula latifolia“, germ. „Spikanard“).

Pag. 372:

Suduiesk. vide *Siduiesk* (< *szíd*-).

Pag. 373:

Suke. Consuetudo. (< *szok*-; cf. și *szokás*, idem).

Sukluiesk. Consvesco. (< *szok*-).

Suclui(tu)re. Consuetudo.

Summe. Summa (ung. *summa*, lat *summa*)

Table. Tabula. (< *tábla*).

Taler. Talerus. (< *tallér*, iar acesta < germ. *Taler*)

Talpe. Planta. Crepita. (< *talp*).

Tarkony, Pirethrum. (< *tárkony*).

Teblucze. Tabella. (< *tablă*).

Tegle. Later. (< *tégla*).

Tekush. Vagina (< *tokos*).

Telmacs. Interpres. (Poate fi atât din ung. *tolmács*, cât și din slav. *tlъ маѡъ*, din care derivă și cuvântul unguresc).

Telmecsuiesk. Interpretor. (< *tálmaciu*).

Telneskume. Convenio. [Occuro, Obvio] (< *talán*, vechiu *talám* < *taláalom*, „forsan, forsitán, fortasse, forte“, care a trebuit să dea **tălăni*, și, cum îmi atrage atenția dl Pușcariu, prin sincopearea lui *ă* aton din silaba penultimă, *tălni*, cu sensul grecescului *τογγάνω*, deci mai întâiu de „a fi s. a se afla din întâmplare, a se întâmplă, a se potrivi, a se nimeri“², apoi de „a se întâlni din întâmplare“, „mit Jdm. zusammentreffen, zusammenkommen“³, în sfârșit

¹ Cf. I. Bogdan, *Documente moldovenești în arhivul Brașovului*, p. 28 și *Documentele lui Ștefan-cel-Mare*, vol. II, p. 603 unde se dau formele *sodăș* și *sodăș*. *Solduș* este născut din forma **soyduș*.

² Cf. Și *ce rău mi s'o tălnit* (= „s'a întâmplat“), *Fecior de căsătorit Ne-a hi musai prohodit . . .*, T. Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, București, 1925, p. 70/21.

³ Cf. *Cu tine de m'aș tălni, Trei zile Mi-aș povesti. . .*, T. Papahagi, o. c., p. 15/24.

activ, „a întâlâni“, „Jdn. treffen, begegnen“. Ung *talál-*, la care trimite Tiktin, *DRG.*, 834, ne-a dat pe *tălălui* „a întâlâni“ și „a află“).

Telniture. — (< *tălâni*).

Pag. 374:

Telpeluiesk. — (< *talpal-* „a pune, a bate talpă“).

Telpig. — (Nu e probabil că avem de a face cu ung. *talpig* < *talpig* „până la talpă“, „cu desăvârșire“, „cu totul“, la care se gândește Tiktin, *DRG.*, 1554. Mai de grabă trebuie să pornim de la forma ardelenescă și maramurășeană *tălpic*, *tălpică* atestată de Weigand în *Șez.*, VIII, 147, iar aceasta se poate reduce la ung. *talp-ék* „cuiu sau lopățeă pentru talpă“, „cuiu sau lopățeă de pus pe ea talpa piciorului“, de-aici ¹⁰. „călcător, piciorong, piciorag, scândureauă, potnog, ponog“, numit și „iapă“ sau „schimbătoare“ la războiu, cf. *Damé*, *Term.*, 135; ²⁰. „scândurică târăită cu piciorul care stârnește peștii“, „scâlceă“, s „scâlcează“, cf. *Șez.*, IV, 114; ³⁰. „petecul cu care se cârpește talpa opincii“, *Gr. Băn.* și ⁴⁰. „baiera de jos de la ismene, ce se pune sub talpă“, *Rev.*

crit.-lit, III, 172. Avem în limbă atât pe ung. *talp* > *talpă*, cât și pe *ék* > *ic* „cuiu lătăreț, la un capăt mai gros, la altul mai subțire, întrebuințat la crăpatul s. despiciatul lemnelor“, „pană“. *Ic(ă)* din *tălpic(ă)* a fost considerat de sufix și modificat în *ig(ă)* sub influența unor cuvinte terminate în *-ig* s *-igă*: *cârlig*, *catalig(ă)* s. *catarig(ă)*, *verigă* etc.¹, cf. și *durigă* „roțița scripetelui“ < *dură* „roata scripetelui“, *scărigă* „scărică“. < *scară*. *Ic(ă)*, considerat ca sufix, a fost schimbat cu sufixul *-eț* în *tălpeț*, *Damé*, *Term.*, 134 și 21, 22; cu *-iu* în *tălpîu* *Gr. Băn.*; cu *-iș* în *tălpîș(ă)* *Damé*, *DRF.*, H. III, 378, în Covurlui; cu *-iță* în „*tălpîță* la talpa saniei“, *Damé*, *Term.*, 22, care însă ar putea fi și un diminutiv al lui *talpă*. Formele feminine *tălpică* și *tălpigă* sânt singulare reconstruite din pluralul *tălpici* și *tălpigi*).

Temenye. Thus. (S'ar putea explicită din o formă *tömény*, *töminy* = *tömjen* = p.-sl. *tmi-janz* = gr. *θυμιάμα*, lat. *thymiana*, atestată la Szinnyei, *MTsz.* II, 785; cf. *bosorcaie* < ung. *boszorkány*, *budăiu* < *bödöny* etc. Totuși cf. megl. *tămoră*, fapt care-l face pe dl

¹ Cf. *Eu i-oi pune catalige și-a ajunge la tălpige*, Marian, *Sat.* 24; *Nu ajunge la tălpige De nu i-oi pune cărlige*, Jarnik-Bârșeanu. *P. pop.*, 435.

I.-A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*, p. 13, să derive dr. *tămâie*, din un lat. *thyma-neum < thymīāma; cf. și Th. Capidan, *Meglenoromâni*, I, Buc. 1925, p. 110, care mai relevă că ar. *θυμαία* vine direct din gr. *θυμίαμα*).

Tenyer. Discus. Orbis. (< *tányér*).

Teneu. — (< *tanú* „martor“).

Tengelicze. — (< *tengelicz* „Fringilla carduellis“, „Stieglitz“, „Disterfink“).

Ternacz. Porticus. (Poate fi tot așa de bine din ung. *tornác*, ca și slav., cf. n.-slov., cr., slc. *trnac*).

Tetar. Tartarus. (*tatár* < slav. *tatarinz*, fem. -*rka*).

Tetarke. — (< *tatárka* „Polygonum fagopyrum“, „hrișcă“).

Teteresk. Tartaricus. (< *tătar*).

Teteredz. — (*tataroz-* „a repară, a drege, a tocmi“; „a peteci, a cârpi“)

Teu. Stagnum. (< *tő*).

Teushror (l. -*shor*). — (Derivat din *tău*).

Timischore. Themisvarium. Themisiopolis. (< *Temesvár*).

Tinyer. Discus. Orbis. (< *tányér*).

Tinte. Atramentum. (< *ténta* < germ. *Tinte*).

Tiuke. Cucurbita. (< *tök*; cf. p.-sl. *tyky*).

Tizedish. Decurio. (< *tizedes*).

Toble. Asser. (< ung. *topló, topló* „fomes“, „Zunder“; cf. germ. *Döbel* „Zapfen“).

Pag. 375:

Tolcser. Infundibulum. (< *tölcsér*).

Toldeu. — (< *toldó* „petec“).

Tormak. Nasturcium. (cf. ung. *torma* „hrean“, „Nasturtium“, „Cardamum“).

Toth. Sclavus. (< *tót*).

Totesk. Sclavonicus.

Toteshte. Sclavonice.

Pag. 376:

Turbolye. Gingidium. (< *turbolya* „cerfoiu, chervel, turiță mare“, „Chaerophyllum“).

Vame. Telonium. (< *vám*).

Vamesh. Teloniator. (< *vámos*).

Vameshie. —

Varosh. Rubeus. (< *vörös*, Bogrea, *Rev. Ist.*, V, 1919, No. 6—7, p. 132, nota 3, ori din *varos*, *varas* „pustulosus, ulcerosus“, „grindig“, „râios, bubos“).

Vegash. — (< *vágás*).

Veļu. — (< *válú, vályú* „troacă“).

Vemuiesk. Decimo. (< *vamă*, iar acesta < ung. *vám*).

Veroshatek. — (cf. *Varosh*).

[*Venujala*. Suspicio.] (= *bănueală* < *băn-*).

Vigh. Exitus. (< *vég*).

Vigh. Pécia. (Probabil același cu cel de mai nainte).

Pag. 378:

Viole. Viola. (< *viola*).

Visheu. — (< *véső* „daltă“).

Pag. 379:

Uricseskume. Hereditor. (cf. *uric*).

Uricsesk. Haeredito. (cf. *uric*).

Urik. Haereditas. Patrimonium.
(< *örök*).

Zemalcz. Crusta. (< *zomalc* =
zomânc < gms. *Smalz*).

Zemelczuiesk. Incrusto.

Zemelczuiture. Incrustatio.

Pag. 380:

Zgeu. Uterus. (< *zugó* „mitra
scroafei“, după o comunicare

a dlui G. Giuglea, făcută la
Muzeul Limbei Române din
Cluj).

Zobale. Frenum. Lorum. (< *zabola*).

Zob. Avena. (Poate fi atât de
origine ungurească, cât și slavă;
cf. ung. *zab* „Hafer“; bg. *zob*
„Körner, Nahrung“; rut. *zob*
„Haber“ și „Kropf“; srb. ceh.
zob, idem.).

NB. E cuvânt unguresc *alakor* „Spelta, Tenkel“, din Acausal de la sfârșit, derivând din rom. *alac(ul)* s. **alacru*.

Am îngrămădit atâtea argumente pentru posibilitatea identității lui Halici cu Anonimul din Caransebeș. Totuși până la siguranță par'că mai plutește o mică umbră de îndoială din pricină că n'am putut identifica definitiv scrisoarea, iar dintre orașele în care și-a petrecut Halici tinerețea, în cadrele Dicționarului nu se pomenește decât Sibiiul și Caransebeșul. Aiudul și Orăștia lipsesc. Să fie o simplă întâmplare ori să fie aceeași pricină pentru care Aiudul a fost uitat și din testamentul lui Halici? ¹.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹ Un rezumat al acestui studiu a fost comunicat Congresului Filologilor Români din București în ziua de 14 Aprilie 1925.

ANEXĂ.

Testamentul lui Mihail Halits de Caransebeș, 31 Octomvrie 1674.

In Nomine Patris, Filii et Spiritus S.
Individuæ, æternæ adorandæ Trinitatis.
Amen.

En, karánsebesi Halits Mihály, öregebbik idvezült karánsebesi Halits Mihálynak fia és egyesegyedül maradt örököse, bizodalmasan adom tudtára mindeneknek, akiknek illik ez tulajdon testamentális kezemirása rendiben, hogy mivel Isten segítségéből az felső országokra igyekezem, itthon való dolgaimat jó karban hagyni akarván, hogyha holtom történnék is azonban idegen országban utolsó akaratom mindenemről fenn maradjon, mindennemű egyetmásimat és bonumimat igaz lajstromban jó rendben vévén, az lajstromot külön pecsételve az tőlem költ testamentális levelemben szarvas cimerű öreg pecsét alatt includálván a szebeni tanácsházban az becsületes szebeni tanács és nevezetesebben az mostani méltóságos szebeni királybiró ur által tétetem be idegen országban jártamban valamiképpen történt és megbizonyosodott holtom után im ez megnevezendő legatarusok számára.

Ilyén lakó Jón Szimion feleségének, Pejka Katalin asszonynak (kivel atyafi gyermek vagyok) és posteritásinak hagyom az Vajda Gáspár uramnál álló hosszú festett lábas nagy ládámban lévő festett kisebb ládát benne lévő egyetmásostól az lajstrom szerint.

Karánsebesben lakó Géra Miklósnak (kivel atyafi gyermek vagyok) és Tar N. asszonynak és posteritasoknak hagyom a szebeni Vajda Gáspár urnál álló

In numele Tatălui, al Fiului și al Duhului Sfânt, al Treimei celei nedespărțite și vecinic de cinstit. Amin.

Eu Mihail Halici de Caransebeș, fiul și singurul moștenitor al fericitului Mihail Halici de Caransebeș senior, cu încredere aduc la cunoștința tuturor, căroră se cuvine, pe calea acestei scrisori proprii a testamentului meu, că, deoarece cu ajutorul lui Dumnezeu mă pregătesc să merg în Țările-de-sus, voind să-mi las lucrurile de-acasă în bună rânduială, chiar și dacă mi s'ar întâmplă însă moartea în țară streină, să-mi rămână voința din urmă asupra tuturor, cuprinzându-le în bună ordine într'un tablou adevărat, tabloul, sigilat deosebit și închis în scrisoarea cu testamentul meu sub vechiul sigil cu marca cerbului, l-am depus prin Ilustrul Domn jude regesc din Sibiiu, dacă mi s'ar întâmplă cumva și mi s'ar adeveri moartea umblând prin țări streine, pentru legatarii care se vor numi.

Pentru soția lui Ion Simion din Ilia, Catarina Peica (cu care sânt rudă), și urmașii ei las lada mai mică, văpsită, care se găsește în lada cea mare, văpsită, cu picioare, de la Domnul Gașpar Vaida, împreună cu lucrurile care se găsec în ea, după tablou.

Lui Nicolae Ghera, locuitor în Caransebeș (cu care sânt înrudit) și soției lui, N. Tar, și urmașilor lor le las lada cea mică albă, nevăpsită, neîncluiată din lada cea mare, văpsită, cu picioare, de la Domnul Gașpar Vaida, împreună

hosszu festett lábas nagy ládában lévő fehér festetlen kisebb, záratlan ládámát benne lévő egyetmásostól az lajstrom szerint.

Alvinczen lakó Horvát Gábornak, (kivel atyafi gyermek vagyok) és posteritásinak hagyom a szebeni Vajda Gáspár uramnál álló hosszú festett lábas nagy ládában az két kisebb ládán felül lévő férfi s asszony köntösöket a mellette lévő egy paplannal együtt lajstrom szerint; item az alvinczi örökségemet annak levelivel.

A szászvárosi scholának hagyom a Vajda Gáspár urnál álló hosszú fehér lábas nagy ládában a két kisebb ládán felül lévő szünyögöket (=szönyegetek) és Luts János uramnál álló egyetmásomban lévő egy vég nagy abroszt és egy nagy készített asztalra való szarvasbőrt lajstrom szerint. Item az egész bibliotécámát mindennemű könyveimmel. Item a szebeni Luts János uramnál álló egyetmásos öreg ládában lévő ón s réz eszközöket vagy edényeket a scholának conviviumbéli solemnitási szükségére, mint a szünyögöket a scholának solemnitási ornamentumára, lajstrom szerint. Item a lajstromban felirt ezüst poharakat a scholának conviviumbéli solemnitási szükségére. Item a lajstromban felirt arany s ezüst marhámát és minden pénzbeli bonumimat mindennemű másnak nem testált levelemmel és jusommal.

Mely szászvárosi schola számára rendeltetett bonumim felől való dispozi-tióm ez:

I., Hogy jlöllehet még ez mai napig-lan senkinek is csak egy pénzzel sem vagyok adós, az idvezült atyám uram is senkinek semmivel nem maradt adósa és senkinek semmije (az két vagy há-

cu lucrurile care se găsesc în ea, după tablou.

Lui Gavril Horvat din Vințul-de-jos (cu care sânt înrudit) și urmașilor lui le las conțeșele ¹ bărbătești și femeiești, împreună cu plapoma, care se găsesc, afară de cele două lăzi mici, în lada cea mare, lungă, văpsită, cu picioare, de la Domnul Gașpar Vaida din Sibiiu, după tablou.

Școalei din Orăștie îi las covoarele din cele două lăzi mai mici din lada cea mare, lungă, albă, cu picioare, de la Domnul Gașpar Vaida și, dintre lucrurile care se găsesc la Domnul Ioan Luts, un vig² de fețe de masă mari și o piele de cerb pentru o masă mare, după tablou. Asemenea întreaga bibliotecă cu cărțile mele de tot felul.

Asemenea vasele de cositor și de aramă din lada cu deosebite lucruri de la Domnul Ioan Luts din Sibiiu, după tablou, școlii pentru trebuințele de la convivii¹ și solemnități, întocmai ca și covoarele pentru ornamentații solemne.

Asemenea păharele de argint din tablou școlii pentru trebuințele de la convivii² și solemnități. Asemenea obiectele de aur și argint din tablou și ori ce avere în bani, împreună cu tot felul de scrisori și drepturi netestate altuia.

Dispoziția privitoare la averea lăsată școalei din Orăștie îmi este următoarea:

I. Că (cu toate că până astăzi nu sânt dator nimănu cu nici un ban, nici fericitul tată-mieu n'a rămas dator nimănu cu nimic, și nimănu nu i-a rămas nimic la mine și la tatăl meu [afară de două ori trei cărți numite în tablou], ci totul este câștigul nostru propriu, drept, dat de Dumnezeu), da-

¹ Manta lungă și îmblănită.

² Val.

³ Oșpețe, mese sărbătorești.

rom lajstromban megnevezett könyven kívül) nincsen énnálam, az atyámnál sem maradt, hanem maguk tulajdon, ístentől gratificaltatott igaz keresményünk minden] ha az felső országokban megszökülvén valami pénzt vagy egyebet talállok kölcsön és hitelben felvenni és holtom után igaz chirographiumommal azt megkeresik a creditorok, tehát csak a szászvárosi schola számára hagyott bonumimból mind egészen, mind emberségesen fizetessék meg, a több legatariusim semmit se fizessenek.

II., Hogyha semmit kölcsön és hitelben nem veszek fel, és így senkinek semmivel nem lézsek adós, tehát a schola számára hagyott semminemű bonumom (az mi nem ezüst) el ne adassék, hanem tartassék meg a specificált ususokra.

III., Hogy az ezüst és pénzbeli bonumok első summájokban megmaradjanak, azt el ne költsék, hanem vagy interesse adattassanak ki jó helyre eső erős módjával (mint tekintetes Bethlen János ur az enyedi 10 alumnusi számára pénzt adat ki interesse), avagy inkább valami annyira való jószág vagy malom, vagy egyéb utánuk hasznót hajtó medium vétessék azokon bizonyos számu deákoknak táplálására, tartására az város öreg deákin vagy studiosusin kívül.

Mely szászvárosi schola számára hagyott bonumim felől való megnevezett dispositiónnak megtartására, jure kényszerithetem és kényszeritem is az

că, fiind strămtorat în Țările-de-sus s'ar întâmplă să iau împrumut ori pe credință bani ori alt ceva și după moartea mea, cu adevăratul meu chirograf¹ ar cere creditorii să li se restituie, așa-dar să se plătească totul și omeneste numai din averea lăsată școlii din Orăștie, ceilalți legatari să nu plătească nimic.

II. Dacă nu voi lua nimic împrumut și pe credință și astfel nu voi fi dator nimănui cu nimic, deci orice avere lăsată pentru școală (ce nu este argint) să nu se vândă și să se țină pentru întrebuițarea specificată.

III. Că averea în argint și bani să rămână în suma ei originală, pe aceea să nu o cheltuiască, ci ori să o dea pentru camătă în loc bun și bine (cum a dat bani cinstitul Domn Ioan Bethlen pe seama a 10 alumni din Aiud), ori mai bine să se cumpere ceva moșie ori moară, ori alt mijloc de adus interese pentru alimentarea unui anumit număr de elevi, afară de elevii sau studenții vechi ai orașului.

La ținerea dispoziției numite privitoare la averea lăsată școlii din Orăștie cu dreptul pot sili și silesc, în numele lui D-zeu celui viu și a dragei față de Isus Hristos, atât pe cinstiții cuvioși predicatori ai Orăștiei, cât și pe întreg cinstitul Sfat al Orăștiei.

Lui Mihail Străjan, locuitor în Orăștie, îi las minteanul meu de felendreș²

¹ Manuscris.

² Postav fin de Lund; cf. cele ce am spus despre acest cuvânt în *Dacoromania* III, 715—716. Deoarece Di Iorga (*Rev. Ist.*, X—1924, No. 10—12, p. 306) se îndoește în posibilitatea explicării date acolo, adaug aici că avem documente care ne dovedesc sigur că la noi se aduceă postav de Lund: „15 ulnas viridis panni Lyndisch vocati boyaronibus honorandas, quattuordecim ulne Londisch“ (*Hurm* XI, 793); „Ideo rogamus pannum londensem coemere“ (*Hurm.*, XV 496, a. 1553; di N. Iorga notează: „De Lund“); „5 Ehlen Failandisch“ (*AAR.*, s. II, t. XXI, 283); „item quatuor ulne *braun Londres* (N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, [*Socotelle Bistriței*], p. 28, unde în notă se explică „Postav de Lund“).

elő Istenre és a Jézus Krisztusnak szerelmére mind a tiszteletes szászvárosi prædicatorokat ökegyelmeket, mind pediglen az egész becsületes szászvárosi tanácsot.

Szászvároson lakó Strásán Mihálynak hagyom a szebeni Csiszár Ferencz uramnál hagyott fajlandis deák mentémet s ezüst kapsos dolmányomat.

Az mostani fejevári páter Sebesi Miklós uram gondviselése alatt lévő karánsebesi Kretzul Jánosnak (kivel atyafi gyermek vagyok) hagyom az Luts János uramnál álló egyetmásas nagy ládámban lévő ládámban való bársonyos lodingomat; item a szép szkofiumos kanitza övet; item egy drágakövekből csinált olvasót; item egy velnetzi viaszgyertyát.

Szebeni Frank Bálint ur fiacskájának, Gyirkónak hagyom az két réz kalamárist; item az nem szkofiumos kanitza övet; item a két abrosz színü kendőt, Leánykájának pediglen egy tükröt, egy festett fakalánt, négy uj ruhatisztító seprüt és kilenc selyem gombot, ujat kötésest.

Fejevárott lakó pápista Lengyel Jánosné asszonynak mint elég közel való nénémnek vagy posteritásinak hagyom az egy kis abroszban lévő két uj, tarkán szótt párnahéjat az két nagy hoszszas vég kékkel szótt kendőt.

Mostan fejevári páter Sebesi Miklós uramnak nékem maternus avunculusomnak hagyom az két bojtos kendőt, egy jó lepedőt, egy nagy vég abrosz rágot (sic) és Csiszár Ferencz uramnál lévő két jó, tiszta bőr vánkösomat.

Kézdivásárhelyi Kovács Mihály uramnak, p. t. tordai scholamesternek mint kedves barátomnak hagyom az nagy bokor papucsot kapczástól.

și dulama cu copcii de argint, lăsa-te la Domnul Francisc Csiszár din Sibiu.

Lui Ioan Crețul din Caransebeș (cu care sânt înrudit), care este în îngri-irea paterului din Bălgrad Nicolae Sebesi, îi las, din lada cu deosebite lucruri de la Domnul Ioan Luts, lodin-gul¹ tras cu catifea; asemenea frumosul brâu de caniță² cu scufie; asemenea un rosariu făcut din pietri scumpe; asemenea o lumânare de ceară de Veneția (?).

Copilașului Domnului Valentin Franck din Sibiu, lui Gircu, îi las două căli-mare de aramă; asemenea brâul care nu este din caniță cu scufie; aseme-nea cele două ștergare de culoarea feței de masă. Iar fetei acestuia o oglindă, o lingură de lemn văpsită, patru perii de haine nouă și 9 nasturi de argint, noi, cu găitane (legători).

Soției papistului Ioan Lengyel din Bălgrad, ca unei mătuși destul de apropiate, ori urmașilor ei, îi las cele două fețe de perină nouă, țesute pe-striș, care se găesc într'o mică față de masă, cele două viguri mari, lungi de ștergare țesute cu albastru.

Actualului pater din Bălgrad, Nicolae Sebesi, unchiului meu după mamă, îi las două ștergare cu ciucuri, un cear-șaf bun, un vig mare de [flori? = „virăgot“?] fețe de masă și cele două perini de piele, bune, curate, care se găesc la Domnul Francisc Csiszár.

Domnului Mihail Kovács din Kézdi-vásárhely, p[le]no t[itu]lo magistru-lui școlii din Turda, ca unui sărac scump-prieten îi las perechea mea de papuci mari cu obiele cu tot.

Domnului Benedict Csefe, p. t. ma-gistruului școlii din Vurpăr, ca unu

¹ „Thecula pulveraria“, „pulverarium“. „Pulverphanne an den Flinten“ vas de ținut praful de pușcă.

² „Cingulum textum“, cingătoare țesută; cf. srb., *tkanica*, idem, slov. *tkanica* „panglică, peteă“.

Csefei Benedek uramnak, p. t. borbereki scholamesternek mint szegény kedves barátomnak hagyom a szebeni Csiszár Ferencz uramnál lévő jó paplanomat.

Kapossi Pál uramnak, p. t. fejevári pædicatornak hagyom az egy uj, széles terhelő szijat egy varrott uj hevederrel egy ruhában.

Alvinczen lakó vitézlő karánsebesi Kalina János uramnak mint kedves jó-akarómnak hagyom az Luts János uramnál álló egyetmásos nagy ládában lévő mindennemű eddig nem specificált és másnak nem testált alább való egyetmásomat.

Csiszár Ferencz uram számára maradjon az őkegyelménél hagyott, másnak nem testált, itten nem specificált minden egyéb egyetmásom: szép derékalj hajastól, két párna hajastól, egy uj pokrócz az ládában és tonnában lévő egyetmásokkal együtt.

Ezt az tőlem minden bonumim felől költ testamentális leveletem az idegen országban jártomban történt mindenképpen megbizonyosodott holtom után kérhessék és vehessék ki az megnevezett szebeni tanácsházból, primario az tiszteletes szászvárosi papok őkegyelmek, secundario az becsületes szászvárosi tanács. Hogyha pediglen az Isten életben haza hoz engem, senki semmit se prætendálhasson az felül megemlített dolgokhoz és bonumimhoz, semminemű legatariusom ellenem se szólhasson felőle és ez az testamentum irritum légyen.

Kérem pediglen alázatosan s bizodalmasan az Ur Jézus Krisztusra és lelkük idvességére az egész tisztelendő és becsületes szebeni tanácsot közönségesen és személyenként, kiknek istenes gondviselése alatt hagytam s biztam im ez testamentális leveletem és bonumim registrumát, hogy ez testamentális leveletem és bonumim registru-

sărac scump prieten îi las plapoma mea cea bună care se găsește la Domnul Francisc Csiszár din Sibiiu.

Domnului Pavel Kapossi, p. t. predicatorului din Bălgrad, îi las cureaua cea nouă, lată, grea, cu o cingătoare nouă cusută într'o haină.

Viteazului Domn Ioan Calina de Caransebes, locuitor în Vințul-de-jos, ca unui iubit binevoitor îi las tot ce nu s'a specificat până aici din lada cea mare cu deosebite lucruri, care se găsește la Domnul Ioan Luts, și lucrurile de mai jos neatestate altora.

Pe seama Domnului Francisc Csiszár să rămână toate lucrurile lăsate la Dumnia lui, netestate altuia, nespecificate aici: o salteă frumoasă cu păr, două perini cu păr, un țol (pocruț) din ladă și deosebite lucruri din bute.

Acest testament, care privește toate lucrurile mele, după ce mi se va fi adevărit în tot chipul moartea întâmplată cu prilejul umblării mele prin țări streine, să-l poată cere și lua de la casa numitului Sfat din Sibiiu, în rândul întâiu cuvioșii preoți ai Orăștiei, în rândul al doilea cinstitul Sfat al Orăștiei. Dacă însă Dumnezeu m'ar aduce acasă în viață, nimeni să nu poată pretinde nimic din lucrurile și bunurile amintite mai sus, nici un legatar al meu să nu poată vorbi împotriva mea despre ele și acest testament să fie zădărnicit.

Rog umilit și cu încredere, în numele lui Isus Hristos și pe fericirea sufletului lor, pe întreg Onoratul și Cinstitul Sfat al Sibiiului, împreună și în particular, îngrijirii bune a căruia mi-am lăsat și încredințat testamentul și registru bunurilor mele și averea mea numită de pe la gazdele amintite, că după moartea mea, întâmplată umblând prin țări streine, adevărită în tot chip-

mát, és megnevezett szállásimon lévő megnevezett bonumimot idegen országban jártomban történt, mindenképpen megbizonyosodott holtom után adják, bocsássák őkegyelmek adatván azokat és bocsátván a tiszteletes szászvárosi papoknak és becsületes szászvárosi tanácsnak kezében istenesen, nehézség nélkül; hogy a tiszteletes szászvárosi papok és becsületes szászvárosi tanács praesidiálván convocáljanak az feljebb megnevezett minden legatariusomat egy bizonyos napra és helyre, és őkegyelmek kinek-kinek szolgáltatassák tőlem deputált legatumját kezében jó lelkiismerettel, az tőlem megírt dispositióm szerint. Mely istenes jó cselekedetét és munkáját az tiszteleendő és becsületes szebeni tanácsnak az Uristen republicajoknak virágzó állapotban való megtartásával és lelkük üdvösségével megjutalmaztatja, jutalmaztassa is az Atya, Fiu és Szentlélek Uristen, kinek ajánlom őkegyelmeket és mindeneket. Amen.

Actum-datum Cibinii anno æræ Christi-
anæ 1674 die 31 Octobris.

Idem, qui supra :

Michael Halicius de Karánsebes m.p.

Vo.: Turris fortissima Nomen Domini,
ad eam confugiet justus.

Erős torony az Urnak oltalma, oda
folyamodik az igaz.

Din afară: A.1712. die 4 Julii aperta
per nos infrascriptores specialiter ad
id deputatos ad instantiam reverendi
atque clarissimi domini Michaelis Vá-
sárhelyi pastoris Szászvárosiensis et
nobilis domini Petri Simon, inlyto
magistratui Cibiensi factam. Cibinii anno
et die ut supra.

M. Zékeliium, notarium m. p.
Andream Goekely m. p.
Johannem Zeivert m. p.

pul, să le dea, să le libereze Dumnia-
lor, dându-le și lăsându-le cinstiților
preoți ai Orăștiei și în mâna Cinstitu-
lui Sfat al Orăștiei, cum se cuvine,
fără greutate; că, prezidând cinstiții
preoți din Orăștie și Cinstitul Sfat al
Orăștiei, să convoace pe toți legatarii
miei numiți mai sus într'o zi și într'un
loc anumit, și Dumnilor să predea
fiecăruia în mână cu bună conștiință
legatul lăsat de mine, după dispoziția
scrisă de mine. Care faptă și oste-
neală prea bună a Cinstitului și Ono-
ratului Sfat al Sibiului Dumnezeu o
va răsplăti cu ținerea în stare înflori-
toare a orașului lor și cu fericirea
sufletului lor, să o și răsplătească
Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt Dumnezeu
căruia-i încredințez pe Dumnilor și pe
toți. Amin.

Făcut-dat în Sibiiu în anul erei creștine
1674, ziua de 31 Octomvrie.

Cel de mai sus :

Ss. *Mihail Halits* de Caransebes.

Vo.: Turris fortissima Nomen domini,
ad eam confugiet justus.

Turn puternic este numele Domnu-
lui, în acela scapă dreptul.

Din afară: S'a desfăcut în 4 Iulie
1712 prin noi mai jos iscăliții anume
delegați pentru acest scop la cererea
Cinstitului și Onoratului Domn Mihail
Vásárhelyi, pastorul din Orăștie, și a
nobilului Domn Petru Simon, făcută
Măritului Magistrat al Sibiului.

Sibiiu în anul și ziua de mai sus.

ss. M. Zekelius, notar.

ss. Andreas Goekelyi

ss. Johannes Zeitvert

Originalul în Arhiva Colegiului reformat Kún din Orăștie (Nr. 1. a. — 1674).

N. Drăganu.